

ילדים ונוער בתקופת השואה: סוגיות לדיון

דליה עופר

"ככל שגדל האסון שפקד את הציבור היהודי, ובכלל זה גירושים, מעצרים, ורציחות – סבל הילד היהודי יותר מכולם".¹ "הילדים היהודים ממשיכים לכתוב את הדף הטראגי ביותר בחיי הגטו – המארטירולוגיה של הילד היהודי".²

גורלם של הילדים בתקופת השואה ניצב במוקד העניין הציבורי עוד בתקופת השואה, ותייעוד רב שעסק בהצלת ילדים והחזרתם לחיק החברה היהודית נאסף עם תום המלחמה. עדויות רבות של ילדים ועל ילדים נגבו במסגרת התייעוד בגטאות ולאחר השחרור ותיעדו את האסון הגדול והסבל שהיה מנת חלקם של כמיליון וחצי ילדים שנספו בגטאות, במחנות עבודה ובמחנות המוות. מקצת התייעוד הזה התפרסם מיד לאחר המלחמה. בכך לא היה הנושא הזה שונה מן הכרוניקות שנכתבו סמוך לאחר השואה. ארגוני ניצולים שקמו לאחר המלחמה, הוועדות ההיסטוריות בארצות שונות באירופה, ומוסדות כגון יד ושם, התמקדו באיסוף החומר התייעודי ובריכוזו.

יומני ילדים שנתפרסמו בראשית שנות החמישים, כגון, יומנה של אנה פראנק, או קטעים מיומנה של ילדה אלמונית בגטו לודז', עוררו הדים נרחבים בקרב הציבור. הם היו ביטוי לנעורים שאבדו, לסבל היהודי ולחיוניותו של הציבור שנאבק לשרוד את המלחמה ("איבערלייבן") ובו בזמן שימשו עדות לאכזריותם המוחלטת של הנאצים.

ואף-על-פי-כן לא תפס המחקר על קורותיהם וגורלם של הילדים מקום מרכזי בחקר השואה. בשנות השישים והשבעים, בזמן שהחל להתגבש הדיון השיטתי בתולדות השואה, ניצבו במוקד המחקר נושאים שעסקו בהתארגנות היהודית ובתגובת הציבור למדיניות האפליה, הגירוש וההשמדה של הנאצים. החוקרים נתנו את דעתם בייחוד על המנהיגות היהודית ומוסד היודנראט, על המחותרת, תנועות הנוער בתור מנהיגות המרד וההתנגדות המזוינת ורק במסגרת הזאת יוחד מקום לעבודתם החינוכית של חברי תנועות הנוער בקרב חניכיהם וילדי הגטו. סיפוריהם של ילדים כגון, מוכרי הסיגריות בכיכר שלושת הצלבים, או הילדים מרחוב מאפו הוצגו בתור אחד הביטויים של התגובה היהודית ורצון החיים של הציבור.

גורלם של הילדים כאחד המרכיבים של ההיסטוריה החברתית בתקופת השואה, או כביטוי לחיי היום-יום של היחיד ודרכי התמודדותו עם המסגרות הארגוניות הוולונטריות לעומת המסגרות שנכפו בידי שלטון הכיבוש הנאצי לא נדון עד השנים האחרונות. אחד הניסיונות

¹ Joseph Kermish, *To Live with Honor, To Die with Honor: Selected Documents from the Warsaw Ghetto Underground Archives*, "O.S. Oneg Shabath", Jerusalem, New York 1986, p. 392.

² "יונגט שטימע", אוקטובר 1941, עיתונות המחותרת, כרך ג', עמ' 467.

הראשונים להציג תיאור כולל ומשווה של חייהם של ילדים בתקופת השואה נעשה בידי דבורה דוורק (Dwork) בספרה *Children with a Star*. על-ידי ראיונות של ניצולים שהיו ילדים בתקופת המלחמה ותיעוד ארכיוני מסוים התחקתה המחברת אחר חוויותיהם של הילדים, דרך בחינת הבית והמשפחה לפני פרוץ המלחמה והתהפכות שעברו הילדים ומשפחותיהם בעקבותיה וגורלם לאחר תום המלחמה. דוורק בדקה ילדים ובני נוער במקומות שונים ובגילאים שונים, מהם שגרו בביתם ועם משפחותיהם, ילדים במסתור ובזהות שאולה, בגטאות ובמחנות השמדה וילדים במחנות עבודה, ועקבה אחר השינויים שחלו בחייהם בעקבות החרדות ואימת המלחמה. במבוא לספרה הדגישה דוורק שהספר מתאר "את ההיסטוריה של הקיום היום-יומי של ילדים עד בריחתם, שחרורם או מותם. התיעוד כולו שוזר את ניסיונו של הילד במלחמה וטווה תמונה על צורתם ומהותם של חיי הילדים במסגרות שונות, כשעדיין שהו בבתיהם, במסתור, בגטאות, במחנות מעבר ובמחנות מוות".³

בשנים האחרונות ייחדו חוקרים מקום נרחב יותר לסוגיות של חיי היום-יום של היהודים בתקופת השואה וההתפתחויות החברתיות שעברו על הציבור וקבוצות שונות בקרבו. כמו כן יוחד מקום גם ליחיד ולמאמצים שעשה כדי להתמודד עם המציאות המשתנה, לשמור על המשפחה, למצוא דרכי פרנסה ולהתקיים בערים ובכפרים ובמסגרות השונות שנקלע אליהם בתקופת המלחמה. במחקר היסטורי חברתי על היהודים תחת שלטון הכיבוש הנאצי גורלם של הילדים הוא מרכיב בעל חשיבות רבה. הוא משקף הן את ההבנה העצמית של היהודים באשר לגורלם ואת הערכים החברתיים כפי שבאו לידי ביטוי בדאגה לילדים ולגורלם. קורותיהם של הילדים מלמדים על התאים החברתיים הראשונים – המשפחה המצומצמת והמורחבת והמשברים שהתחוללו במסגרתה, וכאמור גם על אופיה וטיבה של ההתארגנות הציבורית בכללותה. ככל שהמקורות ועדויות בעל פה מאפשרים ראוי להציג את זווית ראייתם של הילדים עצמם בתיאור חייהם והתארגנותם החברתית של היהודים בארצות השונות באירופה הכבושה, ולבחון את ההתפתחויות והשינויים שהתחוללו בשלבים השונים של המלחמה והמדיניות הנאטי יהודית של הנאצים. חשוב להדגיש שגם בתקופת המלחמה והרצח לא ניתן לדבר בהכללה על כל הילדים. ההבדלים בגילאים, ההבדלים במעמד הכלכלי של משפחותיהם וגם הבדלי מגדר הם מרכיבים בעלי משקל שקבעו את מהלך חייהם של הילדים בתקופת המלחמה ולעתים גם את סיכוייהם לשרוד. הדוגמה הבולטת ביותר להבדלי מגדר מתבטאת במילה שסימנה את מוצאם היהודי של הבנים, דבר שהקל על זיהוים וכך גברה הסכנה שנשקפה להם וקטנה נכונותם של לא יהודים להסתירם.

ניתן להפריד כאן בין זווית הראייה החיצונית לזווית הראייה הפנימית. זווית הראייה החיצונית משקפת את יחסם של לא-יהודים לילדים יהודים בסביבה הלא-יהודית שבקרבה

³ Deborah Dwork, *Children with a Star: Jewish Youth in Nazi Europe*, New Haven, London 1991, p. xxxiii.

חיו היהודים. הבחינה הזאת תציב במרכז את האידאולוגיות של הגורמים השונים, את האנטישמיות וחשיבותה הן במדיניות הנאצית והן בהגשמתה של המדיניות הזאת. היא גם תאיר את היחסים החברתיים והבין אישיים שבין היהודים לסביבתם בחיי היום-יום הן בגרמניה, לפני המלחמה ובמהלכה, והן בארצות אירופה הכבושות ובקרב בעלות בריתה של גרמניה וגרורותיה. עניין הצלת הילדים הוא עניין מוסרי ופילוסופי הניצב במוקד השאלה ההומניטרית, שכן נכונות להציל ילדים, אפילו יותר מנכונות להציל יהודים בכלל, מלמדת על הסולידריות בין בני אדם הנתונים בצרה ואת אחריותו של הבוגר כלפי הצעיר והחלש ממנו. במאמר זה אתמקד בזווית הראייה הפנימית, ואתייחס למקצת מן הסוגיות המרכזיות שראויות לעיון בתיאור קורותיהם של ילדים יהודים בתקופות השונות של המלחמה והמדיניות הנאצית, ואתמקד בקורותיהם של ילדים בגטו ורשה מתוך כוונה לציין כיווני דרך בחקר הסוגיה הזאת.

ילדים במסגרת המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים בשלבי התפתחותה
גישתם של הנאצים כלפי הילדים היהודים משקפת את הטוטליות של המדיניות האנטי-יהודית בשלביה השונים. הנאצים ראו בילדים היהודים (על-פי הגדרתם) אויב גמור בכל גיל, מכל מעמד, וללא הבדלי מגדר. ב-1938 הורחקו הילדים היהודים בגרמניה מבתי-הספר ומן המסגרות החברתיות האחרות כדי לממש את ההפרדה המלאה בין יהודים ללא יהודים ולמנוע את "זיהום" הגזע והרוח הגרמנית על-ידי נוכחותם של ילדים יהודים בבתי-הספר ובמסגרות חינוכיות.⁴

הנאצים מעולם לא כללו ילדים יהודים בתכניות "השבחה" למיניהם, כפי שעשו עם ילדים פולנים או בני עמים אחרים בתכנית ה"לייבנסבורן" (Lebensborn). ילדים יהודים היו מוקצים וגורלם נחרץ מיום היוולדם, והגישה הזאת לא השתנתה גם כשהתודעו הנאצים ישירות לסבלם של ילדים בגטאות מזרח אירופה ובמקומות הריכוז לקראת הגירוש בארצות מערב אירופה. עדויות על התעלמות מסבלם של ילדים ועל התעללויות בילדים, סיפורי הזוועה על רציחתם האכזרית של עוללים במקומות שונים באירופה המזרחית, אינם מלמדים רק על אנשים חריגים ואולי אף על חולי נפש, אלא על שיטה ודרכי מימושה. הנאצים הוציאו את הילדים היהודים מקהילת בני האדם הראויים להתייחסות הומניטרית.

גורלם של ילדים יהודים במסגרת המדיניות הנאצית ודרכי הטיפול בילדים בידי אנשי משטרה, ס"ס וגורמים אחרים שהשתתפו בביצוע המדיניות היהודית בשלביה השונים, היו ביטוי ואספקלריה לחוסר כל התייחסות הומנית כלפי היהודים. זה היה גם ביטוי להיגרות

Marion Kaplan, *Between Dignity and Dispair: Jewish Life in Nazi Germany*, New York 1998, ⁴ pp. 94-105.

אחר סטריאוטיפים אנטישמיים שהפקיעו כל רגש של חמלה גם במצבים שרגשות כאלה מתעוררים אינסטינקטיבית כמעט.

רינגלבלום מבטא את הרעיון הזה בשעה שהוא נדרש לניסיון היהודי ההיסטורי:

בהתמדה מגיעות אלינו ידיעות על רציחות של ילדים וזקנים יהודים. מה שאירע בפוויאניץ (Pavianice) וקרה כעת בביאלה פודולסק (Biala-Podlaska). הטעינו שם 60 קרונות בילדים קטנים בני 10 וזקנים מעל גיל 60. ברור שהכוונה איננה כאן למחנה כלשהו, אלא פשוט להשמדת הנוער. יהודים שאינם עובדים למען צרכי הגרמנים, אין בהם צורך, בראש וראשונה אותם יש להשמיד. אין לזה תקדים בהיסטוריה היהודית. פרט לפרעה שגזר על הבנים, להשליכם היאור, לא ידוע לנו עוד מקרה נוסף מן הסוג הזה. אדרבא, תמיד השאירו את הילדים בחיים כדי להעבירם לדת הנוצרית. אפילו בזמנים האפלים ביותר, בימי הביניים היה זיק אנושי בלבותיהם הגסים של הברברים שנהגו בדרך כלל לחוס על תינוקות. אולם דבר זה אינו חל על החיה הנאצית המבקשת לטרוף דווקא את היקר ביותר, המעורר את החמלה הרבה מכל – את הילדים התמימים.⁵

דבר זה מבליט גם את ייחודה של השואה לעומת מקרים אחרים של ג'נוסייד. הטורקים, למשל, היו נכונים לאמץ ילדים ארמנים, להעבירם לדת המוסלמית ולגדלם כטורקים לאחר שרצחו את הוריהם ובני משפחתם. גם הגרמנים כאמור שאפו "לטהר" ילדים בעלי יסודות טובים בני גזעים אחרים, ובכללם אפילו ילדים סלווים ולהשביחם.

ואולם בילדים שהיה בהם דם יהודי היכו עד חרמה. סבינה מירובסקה (Sabina Mirowska) מקרקוב היתה ילדה לאם יהודייה ואב גרמני. אביה גויס ולחם בחזית המזרחית ומצא שם את מותו. משנודעה יהדותה של אמה היא גורשה וסבינה הועברה לבית היתומים היהודי. בבית היתומים לא היתה לה שפה משותפת עם רוב הילדים היהודים, שדיברו יידיש או פולנית, שכן לא גדלה כיהודייה, וסבלה סבל רב. בעת שגורשו נשלחה סבינה למות יחד עם שאר ילדי בית היתומים. לבית היתומים בגטו קרקוב הועברו ילדים פולנים מבית היתומים הכללי, או ילדים שנאספו ברחובות והנאצים חשדו שהם בעלי דם יהודי, אף-על-פי שניכר בהם שגדלו כנוצרים.⁶

התעללותם של הגרמנים בילדים מתוארת בעדויות רבות והן מעוררות שוב ושוב את תדהמתם של הכותבים. לקורא בן ימינו קשה לתפוס שהתעללות בילדים היתה שכיחה כל-כך, וגירושם של ילדים למוות מעוררת פלצות אפילו בקרב כותבי הרשומות שהיו מצויים במציאות של הגטו.⁷ התעללות בילדים מתוארת בתיעוד מצרפת, מבלגיה ומהולנד. בבלגיה

⁵ עמנואל רינגלבלום, *יומן ורשימות מתקופת המלחמה: גטו וארשה ספטמבר 1939 דצמבר 1942*, כרך ראשון, ירושלים 1992, עמ' 380.

⁶ Maria Hochberg Moraiuska, Noe Grüss, *The Children Accuse*, London, Portland 1996, pp. 242-243, 247.

⁷ פרץ אופוצ'ינסקי, *רשימות*, תל אביב 1970, עמ' 209; רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 34, 52, 54, 100; ראה גם תיאור כיצד רימו הגרמנים את הילדים בעת האקציות בגירוש הגדול בורשה, Hochberg, *Children Accuse*, pp. 231-232; תיאורים על התעללות בילדים בפרוז'אני (Przany), שם, עמ' 257-258; ראה גם תיאורים על גירושם בפריז, 16-17 ביולי 1942 בוול ד'איב (Vélodrome d'Hiver – Vel'd'Hiv) (היכל

התירו הגרמנים להקים בתי ילדים לאחר שהמבוגרים גורשו, ולדעת סילוון (שלמה) ברכפלד ביקשו בכך הגרמנים להונות את היהודים, שכן הגרמנים נימקו את הגירושים בשילוח לעבודה ולכן נשלחו רק צעירים בגיל העבודה ואילו ילדים בני למטה מ-17 זקנים נותרו לזמן מה במוסדות וגורשו מאוחר יותר.⁸

הנאצים היו מודעים לחשיבות שייחסו ארגוני סיוע בין-לאומיים והדמוקרטיה להצלת ילדים. אחד ממפעלי הצלת הילדים המרכזיים בבריטניה לאחר ליל הבדולח ועד לפרוץ המלחמה היה ה-Kindertransport. כעשרת אלפים ילדים ובני נוער ברובם המכריע יהודים (למעלה מ-80 אחוזים) הועברו לבריטניה ונקלטו במשפחות או במוסדות שונים.

ב-1943, בעקבות פרסומן של הידיעות על הרצח ההמוני ומדיניות הפתרון הסופי, הציעו כמה מדינות אירופה להעביר אליהן 5,000 ילדים יהודים. הבקשה נמסרה לנאצים על-ידי המדינות הניטרליות. הנאצים, שמסיבות פוליטיות לא רצו לדחות תכנית הומניטרית על הסף, אך גם לא רצו לתת יד להצלת ילדים יהודים, ביקשו להונות את המדינות המציעות. הם גילו נכונות לכאורה לעסקת חליפין ובה יישלחו 5,000 ילדים יהודים לארצות המערב בתמורה לשחרורם של גרמנים עצורים בארצות האלה. בקיץ 1943, באחד הדיונים הרבים שהתקיימו בעניין בין אנשי המשרד הראשי לביטחון הרייך (Reichssicherheitshauptamt) לאנשי משרד החוץ, שטיפלו בסוגיה, טען אייכמן ש"הסחורה" הזאת, במספרים כאלה, אינה מצויה כמעט עוד באירופה. רק בגטו ביאליסטוק יש עוד 5,000 ילדים וגם זאת לא לזמן רב. גורלם של 5,000 הילדים מביאליסטוק, שנשלחו לטרייזנשטט קודם שגורשו לאושוויץ, מלמד על יחסם הציני והאכזרי של הנאצים לכל רעיון או תכנית של הצלת ילדים.⁹

בגטו – ילדים משכבות אמידות או בקרב משפחות מסודרות

"כן, הדסקה היקרה – יש לך הזכות המלאה לשחק ולשמוח. יש לך הזכות המלאה למיטה נוחה, אמבטיה ולבנים נקיים – לעוגה ולמחשבות טובות לחלומות טובים בלילה" (יאנוש קורצ'אק, מרס 1942).

בדיווח מפורט על "דמותו של הילד היהודי" שנכתב בוורשה בנובמבר 1941, מעריך המחבר שבגטו נמצאו כ-100,000 ילדים, כ-80 אחוזים מהם נזקקו לעזרה ציבורית וכ-20 אחוזים בלבד חיו בצורה מסודרת פחות או יותר יחד עם משפחותיהם.¹⁰ ילדים שהוסיפו להיות בעירם ובקרב בני משפחתם התנסו בחוויות שונות מילדים שנעקרו עם משפחותיהם ממקום מגוריהם בעקבות גירוש או בריחה ומילדים יתומים. רבים היו יתומים מאב ואם ורבים עוד

הספורט של החורף) והגירושים לדראנסי (Drancy) בן-לה-רולאנד (Beaune-la-Rolande) ופיתיוויאר (Pithiviers) ומשם למזרח.

⁸ שלמה ברכפלד, "הצלת ילדים יהודיים בבלגיה", *משואה* י"ח (אפריל 1990), עמ' 102-112.

⁹ ליויה רוטקירן, *חורבן יהדות סלובקיה*, ירושלים תשכ"א, עמ' 31-32, וכן הערה 127.

¹⁰ Kermish, *To Live with Honor*, November 1941, p. 390.

יותר איבדו אחד מן ההורים, בעיקר את אבותיהם. בקרב ילדי הפליטים היו ילדים ממעמדות כלכליים שונים, אך עצם העקירה הרעה את מצבן הכלכלי של רוב המשפחות ורבים לא מצאו מקור פרנסה והגיעו עד פת לחם. בריכוזי הפליטים היו גם משפחות וילדים מקומיים שבתיהם נהרסו בהפצצות. שלא כמשפחות המגורשים והפליטים, שהגיעו לפעמים כמשפחה מורחבת, היו רוב המשפחות המקומיות "גרעיניות".¹¹ גורל הילדים הושפע ממצב משפחתם שעברה תהפוכות רבות מאז פרוץ המלחמה. מצבה הכלכלי של המשפחה נקבע גם על-פי מעמדה לפני המלחמה קרי, תעסוקתם של ההורים, אך יותר מכך על-פי מה שקרה לאחר פרוץ המלחמה כגון, האם נשמר מקום העבודה, האם יכלו בעלי העסקים שבהם להמשיך בפעילותם, או האם נשמרו קשרים עם פולנים שסייעו לשמור על בתי העסק והפרנסות. בעקבות המעבר לגטו התחוללו שינויים שבעקבותיהם בוטלו חלק ניכר מן הגורמים הללו ומשפחות אמידות רבות איבדו את מרבית נכסיהן.¹²

בעקבות המעבר לגטו הורע מצבם הכלכלי של רוב היהודים ורובם התרוששו והידרדרו לעוני מנוון. רבים מן הגטאות היו מוקפים בגדר ובחומה וכלל שהתפתחה המלחמה נעשה הקשר עם גורמים מחוץ לגטו קשה יותר, ארגון החיים בגטו התמסד והתמקד סביב שאלות הקיום של השגת מזון, ביגוד ודיוור. בעקבות צמצום שטח הגטו בוורשה בסתיו 1941, ושוב בראשית 1942, נדרשו גם המשפחות האמידות יותר להתחלק בדירות עם משפחות נוספות. קבוצות מסוימות בגטו הצליחו לשמור על רמת תזונה שאפשרה קיום יום-יומי מניח את הדעת לעומת כלל האוכלוסייה והדבר היה קשור לא רק במשאבים, חסכוניות, ופרנסות בתקופה שקדמה למלחמה, אלא גם במסכת הקשרים והרישות החברתי בתוך הגטו. ככל שהיו האנשים קרובים יותר למוקדי הסמכות בגטו ואפילו למוסדות וולונטריים, שסיפקו שירותים שונים כגון המטבחים הציבוריים, בית החולים, תנועות הנוער וכו', יכלו למנוע מעצמם רעב חמור ולעתים השיגו תזונה ודיוור באיכות טובה בהרבה מזו של רוב אוכלוסיית הגטו. אחת הדוגמאות לכך היא האינטליגנציה היהודית שמצבה בתקופת הגטו היה קשה במיוחד, שכן רבים ממקורות פרנסתה נגזלו או לא יכלו להבטיח הכנסה שכן היו בלתי רלוונטיים במציאות החדשה. ואולם אנשי האינטליגנציה שעבדו במוסדות העזרה היהודית, היו דנראט ושלוחותיו ולא גורשו ממקום מגוריהם, היו נתונים פחות לרעב מתמיד ולסבל מנוון.

בגטו היתה גם שכבה של עשירים ומתעשרים, אנשים שקיימו קשרים שונים עם הגרמנים, בעלי תפקידים מרכזיים, ואנשים שתפסו מקום מרכזי בחיי הכלכלה בגטו (ראשי רסורטים

¹¹ ביולי 1941 סטיסטי מס' 8, תמצית הדוח השנתי, 1 בספטמבר 1939 ועד 1 בספטמבר 1940, מוגש לארגון העזרה העצמית היהודית ב-15 בדצמבר 1940 וחתום בידי מנחם לינדער, ארכיון יד ושם (איו"ש), ARI M10/78, עמ' 27. הסיכום לשנת 1940 מתייחס ל-90,000 גולים (מגורשים ופליטים).

¹² על גורלה של המשפחה היהודית בגטאות מזרח אירופה, ראה Dalia Ofer, "Between solidarity and Rupture: Jewish family in East European Ghettos during the Holocaust", in, Death and Life in the 20 Century, Studies in Contemporary Jewry, ed. Peter Meding, vol. XIV, 1998, pp. 143-165.

בלודז' או הממונים על ההספקה בוורשה ואנשים שעסקו בהברחות ומסחר בקנה מידה גדול). בגטו היו גם יהודים מתבוללים רבים, מקצתם היו אמידים ובעלי מקצועות נדרשים כגון רופאים והיו להם קשרים חזקים עם החברה הפולנית. בגטו היו גם מומרים, שעל-פי ההגדרה הנאצית היו יהודים ובוורשה היה מעמדם נכבד למדי. ראש המשטרה היהודית שירינסקי נמנה עם הקבוצה הזאת וכן חלק מן השוטרים היהודים.¹³

ההבדלים הכלכליים והחברתיים הללו באים לידי ביטוי בתיעוד בצורה בוטה ביותר. באחת מרשימותיו נדרש רינגלבלום למחסור בגינות ציבוריות ולעובדה שילדים אינם יכולים לנשום אוויר צח בגטו. בחצרות כמה בתים הוכשרו גינות לילדים ואולם רק ילדיהם של העשירים נהנים מהן, כותב רינגלבלום, שכן עבור השימוש בגינות האלה יש לשלם 30-40 זלוטי לחודש. ילדי העניים "לא רואים אפילו עשב דל בעיניהם", כותב רינגלבלום ומכנה את העניין "מסחר באוויר הצח".¹⁴ מן הראוי לציין שגם אנשים בעלי אמצעים נפגעו משרירות לבם של השלטונות הגרמניים, ובעיקר מן החיפושים אחר כסף וחפצי ערך בבתיהם. גם האלימות שפשתה ברחובות הגטו לא פסחה עליהם.

גם מיומנה של מרי ברג המתארת את חיי משפחתה הנמנית עם שכבה חברתית אמידה ומגלה רגישות רבה לשכבות החלשות באוכלוסיית הגטו, ניתן ללמוד על ההבחנות המעמדיות ומשמעותן בחיי היום-יום. משפחתה אינה יודעת רעב, ואמה הרגישה למחסור הפוקד רבים מזמינה לארוחת צהריים אנשים נזקקים, בדרך כלל פליטים מן העיר לודז', עירם של בני משפחת ברג, שגרים בבית המגורים שלהם. האב נעשה שוער בזכות קשריו עם היודנראט, ולמרי עצמה קשרים חברתיים עם רבים שנמנו עם קבוצת המתעשרים (אף שאין היא מכבדת אותם). אנשים שונים עבדו לפרנסתם בגטו בעבודות משק הבית ולעתים אף נרקמו ביניהם ובין בני המשפחה יחסי ידידות. לכבוד יום הולדתה ה-17 ערכה מרי ברג מסיבה לחברותיה ועוזרת הבית הכינה לביבות. העוזרת עצמה התכבדה בלביבות שנותרו ואף הביאה לאחותה ולאמה החולה. במציאות הגטו מצאו ילדים יתומים, ילדי פליטים וילדים מקרב שכבות נמוכות פרנסה כלשהי במשק ביתם של אנשים אמידים וכך סייעו למשפחותיהם.¹⁵

פרץ אפוצ'ינסקי תיאר את המבריחים שנהנו גם הם מרווחה כלכלית. במידה רבה של אירוניה וכאב הוא מתאר את ארוחת הבוקר של ילדי המבריחים שאימותיהם מתלוננות על האמרת המחירים:

[...] עומדים אנו בתקופה, שכיכר לחם של קילוגרם אחד עולה עשרים זהובים, והיכן החמאה והחלב והגבינה ואותה ביצה טרייה, שילדו של המברח חייב לאכול לארוחת

¹³ Kermish, *To Live with Honor*, pp. 8, 576; ישראל גוטמן, ורשה: גטו מחתרת מרד, תל אביב 1977, עמ' 110-116.

¹⁴ רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 293.

¹⁵ מרי ברג, *יומן ורשה*, תל אביב תש"ו, עמ' 62-63, 96-97; Kermish, *To Live with Honor*, p. 482; "על מערכת הלימוד", איו"ש, ARI M10/74.

הבוקר – כל אותם דברים שמאות אלפים של ילדים יהודים שבעיר חולמים עליהם בעיניים קודחות. הלחם העולה עשרים זהובים הוא ערובה ודאית לכך, שילדי המבריחים לא יחסרו כל אותם דברים טובים.¹⁶

תיאוריו של אופוצ'ינסקי ועדויות אחרות על הברחות ומבריחים מלמדים לא רק על הפער הכלכלי בין המבריחים לשאר האוכלוסייה, ולא רק כיצד הם משתמשים בסבלים, ילדים ובני נוער כדי לבצע את מלאכת ההברחה המסובכת, אלא גם עד כמה בא העושר לידי ביטוי באפשרות לאכול היטב. הנה תמונה אחת משלל תמונות המתארות את מציאות ההברחות והמבריחים שנותרו בארכיון הגטו: בנו של מברח, כבן 12, בא אל אביו. האם שלחה אותו כדי שיביא לה מזמנים. האב שומע את בקשת בנו, ובתנועה רחבה מוציא מכיסו חבילת מזמנים ואומר לבנו: "נו תן לאמא 300 זלוטי לארוחת הצהריים של היום, אבל שתהיה ארוחה ראויה".¹⁷

נוסף על הפערים הכלכליים, ששררו מאז ומעולם בקרב היהודים, נוצרו בגטו פערים חדשים בעקבות המערכת הכלכלית המיוחדת, והם היו קיצוניים יותר. עד הגירוש הגדול היה בהם כדי לעצב את הגבול הדק שבין הסיכוי לשרוד או למיתה ברעב.

בתיאור "דמותם של ילדי הגטו" בארכיון עונג שבת, ארכיון גטו ורשה שהוקם בידי עמנואל רינגלבלום ואנשי רוח נוספים בגטו, בסעיף שדן בילדים משכבות מבוססות, המחבר מדגיש שהילדים האלה לא סבלו רעב, על-אף שמזונם היה דל יותר מבעבר, וגם לא ידעו מחסור חמור כל-כך בלבוש, דבר שהציל אותם מן הקור וממחלות רבות. הם גם לא נשאו את הפגיעות הנפשיות שנבעו מהתערערות המסגרת המשפחתית, ההזנחה והיעדר החום והתמיכה הנפשיים.¹⁸

ועם זאת מציין המחבר השפעות קשות של הגטו גם על הילדים האלו. הוריהם היו טרודים כל הזמן ולא יכלו להעניק להם את תשומת הלב שהיו רגילים לה, ובעיקר לא היה מי שידריכם למצוא את דרכם בגטו ולהבחין בין טוב לרע. הם נחשפו לאלימות הרבה של חיי הגטו, ראו את הגרמנים מתעללים ביהודים וחזו בהוריהם המושפלים כשנערך בביתם חיפוש אחר דברי חן וכסף, או כשנפגעו ברחובות הגטו בידי גרמנים או פולנים אלימים. ברשימות הגטו מובעת דאגה להתפתחותם החברתית והנפשית של הילדים ובני הנוער מן השכבות האלו. הילדים גילו הערצה לכובש וביקשו לחקות את דרכיו ומנהגיו. הדבר בא לידי ביטוי במשחקיהם של הילדים הצעירים יותר, שהיו רוויים ביטויים אלימים כגון "יהודי מלוכלך", "טפיל יהודי" וכו', ובמעשים אלימים, למשל במשחק הגירושים שבו נחשף המגורש למכות, דחיפות והשפלה מצד המגרש.

¹⁶ אופוצ'ינסקי, רשימות, עמ' 147.

¹⁷ "הברחות", איו"ש, ARI M10/51, עמ' 14.

¹⁸ Kermish, *To Live with Honor*, pp. 382-384.

הערצת הכובש והרצון לחקותו באו לידי ביטוי גם בלבוש שבחרו בני נוער להתהדר בו וזה היה מן הסתם נחלתם של ילדים ממשפחות בעלי אמצעים. הבנים מבקשים לנעול מגפי עור גבוהים ומעילים גזורים נוסח החיילים הגרמנים או אנשי הס"ס והמשטרה. הבנות מבקשות להתהדר בלבושן (אולי כפי שראו או דמיינו את נשות הגרמנים), להתאפר בכבודות, ורינגלבלום מדווח על בנות שגנבו כסף מהוריהן כדי לקנות מוצרי קוסמטיקה ובגדים מפוארים.¹⁹

בקרב בני נוער בוגרים יותר משני המינים נוצרו הרצון לחקות את הכובש והזדהות הקרבן עם המחולל מתוך רצון לברוח מן המציאות של הגטו, רצון שבא לידי ביטוי בהתפנות לחיי שעה של "אכל ושתה כי מחר נמות", בילויים, ישיבה בבתי קפה, ריקודים ומתירנות מינית.²⁰ ומן הצד האחר שררה האדישות למצוקותיהן של השכבות החלשות בגטו ואפילו זלזול בחלש, בעני, בנער ובמבוגר פושטי היד ומקבצי הנדבות. על-פי המדווח במקורות לא נשמעו כמעט בקרב בני הנוער מהשכבות היותר מבוססות ביטויי חמלה ורגישות לסובל. מצבם שהיה טוב יותר משל אחרים לא עורר במ רצון לסייע ולתמוך. רבים מהם התרכזו בדלת אמותיהם ובהנאותיהם מתוך התנשאות וריחוק. הדבר בא לידי ביטוי בכתבה שהתפרסמה בביטאון השומר הצעיר *פלומניה* בסתיו 1940, ערב הכניסה לגטו: "בירכתי הלב לוחשות קנאה והתפעלות עמוקה מן היוהרה הפשיסטית הקלגסית. ובמעמקי הלב חבוי החלום: להיות כאחד מהם – יפה תואר, הדור, מוצק, שופע ביטחון עצמי. כדי שנוכל גם אנו להיות כמותם באין משפט, להכות, לשדוד, לבוז לזולת, כשם שבזים לנו עכשיו".²¹

ועיתון הנוער של הבונד, במאמר שהתפרסם בספטמבר 1941, מתייחס לניוון הרוחני של הנוער.²² וגם אם ניקח בחשבון את ההטיה האידיאולוגית של העיתונים האלה ואת העובדה שהתייחסו בבוז לחברה הבורגנית עוד לפני המלחמה והגטו וראו בערכיה ביטוי לניוון חברתי, בכל זאת יש ממש בתיאורים האלה. הדברים באים לידי ביטוי גם בקרב רושמי רשומות בוגרים וגם בקרב שכבות אחרות בגטו.

רושמי המקורות בגטו השתדלו להביא הסברים שונים באשר לגורמים שהולידו את התופעות העגומות האלה. המחבר שבחן את "דמותם של ילדי הגטו" מעריך גם את משמעות האבדן שחוו, ואינו בוחן אותו רק ביחס למצוקה הרבה ללא שיעור של ילדים ובני נוער מן השכבות הנמוכות. הוא מגלה אמפטיה רבה כלפי הילדים ובני הנוער ולבו אינו גס בחסר שנגרם להם בעקבות המלחמה והמעבר לגטו כגון נסיעה לאזורי נופש בקיץ, פעילות באוויר הפתוח ובילוי

¹⁹ שם, שם, וכן, רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 376.

²⁰ ברג, *יומן ורשה*, עמ' 99-101; תיאור מפורט של שכבות שונות בגטו על-פי סוג ארוחת הצהריים שהם אוכלים, אם וכאשר הם אוכלים, ראה, אברהם לזין, פנקסו של המורה מיהודיה: גטו וארשה אפריל 1942 – ינואר 1943, תל אביב תשכ"ט, עמ' 76-77.

²¹ ראה פלומניה, גיליון 2, אוקטובר 1940, בתוך עיתונות המחתרת היהודית בווארשה, בעריכת יוסף קרמיש, כרך א, עמ' 91.

²² "כנגד הניוון הרוחני של הנוער", יוגנט שטימע, גיליון 8 (11), ספטמבר 1941, עיתונות המחתרת ג, עמ' 297-294.

בחקיק הטבע.²³ התופעות השליליות שהוא מתריע עליהן שיקפו בעיניו בין השאר את החרדה הרבה שהיו הילדים ובני הנוער שרויים בה וחקי התנהגותם של הגרמנים היתה מעין מנגנון הגנה.

ואילו ברשימה אחרת בארכיון הגטו, "על הנוער וחינוכו בגטו", פרי עטו של מורה בבית-ספר תיכון לפני המלחמה ובגטו עצמו, שופט הכותב את המציאות שנגלית לפניו בחומרה רבה ובלי אמפטיה כלפי הילדים ובני הנוער הללו.²⁴ לדעתו קווי האופי של בני הנוער האלה ותכונותיהם שורשיהם נעוצים בתקופה שלפני המלחמה ולא נוצרו בעקבות המלחמה והכליאה בגטו. קלות דעתם, תועלתנותם, הרדיפה אחר הנאות שעה ומתירנות מינית אפיינו אותם עוד קודם שפרצה המלחמה. אמנם התכונות והתופעות האלה התחדדו פי כמה בעקבות המלחמה, הרדיפות והחיים הקשים בגטו, אך העיקר כאן הוא היעדרם של עקרונות מוסר. כדי לזכות בשעשועים ובטובות הנאה הצטרפו בני הנוער האלה לארגונים מפוקפקים ובכללם קבוצה שהיתה ידועה בכינוי "קבוצת ה-13" ונודעה לשמצה בגטו כמשתפת פעולה עם הגסטפו.

קבוצה שזוכה לתיאור מיוחד ברשימה זו ובאחרות היא של בני הנוער מקרב השכבות המתבוללות, שהגיעו לגטו ומוסיפים לחוש זרות וניכור מן היהודים כציבור ומן המציאות החברתית המיוחדת שהתקמה בגטו. התנאים הקשים שנתקלו בהם מרחיקים אותם עוד ומגבירים בלבם את תחושת ההתנשאות ("סנוביזם" בלשון המחבר), לדעת המחבר ימירו רבים מקרב הקבוצה הזאת את דתם עם תום המלחמה כדי להתנתק ניתוק מוחלט מן היהודים.²⁵

רבים מבני הנוער והילדים האלה חשו גם הם חוסר ביטחון כלכלי. ההתדרדרות בהספקת המזון, האמרת המחירים וההקפדה הגוברת והולכת על בידודו של הגטו בוורשה מאז ראשית 1942, פגעו גם באותן שכבות שעסקו "במסחר" עם הצד הארי באופן חוקי או בלתי חוקי והיקשו על פעולתם של המבריחים הגדולים. כאמור צמצומו של הגטו בסתיו 1941, כשהוצאו מתחומו כמה רחובות מרווחים יותר פגע במשפחות אמידות יותר דווקא, והן נאלצו לחלוק את דירתן עם משפחות נוספות. בני נוער רבים לא יכלו להמשיך בקורסים או בלימודים ונאלצו לחפש תעסוקה כדי לעזור למשפחותיהם לשמור על רמת קיום מתקבלת על הדעת.

מבדיקתם של המקורות שנזכרו לעיל בפרספקטיווה של יובל שנים אפשר להבחין בנטייתם האידאולוגית של הכותבים. הכותבים בעיתונות המחתרת, המבטאים את הכעס והאבל על עולם הערכים שאבד, משקפים אמנם מציאות שניצבה לנגד עיניהם, אך בפרשנותם הדגישו היבטים מסוימים יותר מאחרים. מרי ברג, שמותחת ביקורת רבה על חברים מבני קבוצתה

²³ Kermish, To Live with Honor, p. 384.

²⁴ שם, עמ' 493-499.

²⁵ שם, עמ' 497.

הנוהגים בקלות ראש ולוקים כאמור בהיעדר רגישות אנושית ובאדישות, כתבה ביומנה גם על חברה שהתנדבו לעזור בפינות הילדים בבתי הדירות שבהם התגוררו ובבתים אחרים וכן על השתתפות בפעולות עזרה בקרב הפליטים בריכוזים השונים. בעיני חברי תנועות הנוער היו הפעולות האלה ריקות מתוכן ונועדו לביילוי בלבד, אך אין זו הפרשנות היחידה לדברים. בערבי התרבות של הגטו ובהצגות בתאטרון "פמינה", שבני נוער מן השכבות החברתיות האלה ביקרו בהן, השתקפו בהומור ובאירוניה המצבים המשתנים בחיי הקבוצות המבוססות יותר בגטו.²⁶

המציאות היתה בוודאי מורכבת יותר ממה שבא לידי ביטוי בתיאוריהם של הכותבים למיניהם. התיאורים והפרשנויות השונות מגלים לא רק הטיה אידאולוגית אלא גם פער בין-דורי. אפשר למצוא בהם גם ביטויי התנגדות למגמות שרווחו בקרב היהודים שחוו תהליך ארוך של התרוששות עוד משלהי שנות העשרים. גידול בפערים המעמדיים והקיטוב באשר להגדרת הזהות היהודית ותהליכי ההשתלבות בחברה הפולנית היו סלע מחלוקת לפני המלחמה והיה לכך ביטוי נרחב גם בחיי הגטו ובייצוגה של המציאות.

ילדים בשכבות הנמוכות

ואולם רוב רובם של תושבי הגטו לא נמנו עם הקבוצה החברתית הזאת. מצבם של רוב היהודים הידרדר עוד לפני המעבר לגטו עקב ההרס שנגרם בעקבות ההפצצות וההפגזות בזמן כיבוש העיר והפגיעה הקשה בחיים הכלכליים. ההגבלות על התעסוקה והפעילות הכלכלית שהחלו מיד עם הכיבוש פגעו באנשי המעמד הבינוני על כל שכבותיו ובפועלים. רבים נותרו ללא כל תעסוקה וללא מקורות הכנסה חלופיים. מצבן של שכבות חברתיות שהתקיימו עד המלחמה משכר עבודה (ששולם בדרך כלל מדי שבוע), או מן הפדיון היומי, כגון פועלים, רוכלים, בעלי חנויות קטנות ובעלי מלאכה זעירה החמיר מיום ליום. עוד בשבועות הראשונים לכיבוש הכניסו משפחות רבות דיירי משנה לדירותיהן הן משום מצוקת הדיור החדשה והן מתוך ניסיון לשפר את מצבן הכלכלי. הצפיפות בדירות גדלה עד מאוד, תופעה שהלכה והחמירה ככל שגבר זרם הפליטים שהגיעו לעיר – ופי כמה לאחר המעבר לגטו. משפחות שנותרו בבתיהן עד להקמת הגטו ואלו שישבו באזור שהפך לגטו נהנו ממידה כלשהי של יציבות לעומת הפליטים או אנשי העיר שבתיהם נהרסו כליל.

השינויים נתנו מיד את אותותיהם הקשים בילדים. הילדים הקטנים התקשו להבין את המתרחש. הם חשו מיד בהידרדרות הכלכלית ובמחסור במזון וחוו את האימה שאחזה בהוריהם ובני משפחתם בעקבות הכיבוש והאלימות. רבים מן ההורים, שנעשו טרודים ודאוגים עד מאוד, חשו אזלת יד ולא יכלו להעניק לילדיהם תחושה של ביטחון ולטעת בלבם

²⁶ ברג, עמ' 98-99.

תקווה. בתי-הספר לא פעלו והילדים נטולי מסגרת חברתית מסייעת ולנוכח האלימות שהלכה וגברה ברחובות היו שרויים בחרדה. ואף-על-פי-כן כבר בימים הראשונים לכיבוש יצאו רבים לעמוד בתור ללחם ומים וילדים רכים (בני ארבע וחמש) סייעו בידי אמותיהם ואחיהם הבוגרים יותר, וביצעו משימות שונות למען המשפחה. משימות כאלה התרבו בחייהן של משפחות מן המעמדות הנמוכים והבינוניים, שכן כדי להבטיח קיום מינימלי נדרשו כל בני המשפחה להירתם למאמץ.

המשפחה, על-אף קשייה, היתה משענת. עצם קיומו של מקום מגורים ונוכחותם של אב או אם ואחים שימשו עוגן לילדים במצוקתם הגוברת. כל עוד ניתן היה להשיג מזון לבשל ולאכול עם בני המשפחה, ואף כי המזון היה מועט ודל, יכולים היו הילדים לשפר את תזונתם באמצעות תוספת המזון שקיבלו במסגרת המטבחים הציבוריים שנועדו במיוחד עבור ילדים מבתים כאלה. במסגרת המאמצים לשמור על היחידה המשפחתית קיבלו עליהם ילדים צעירים אחריות לאחים קטנים מהם ולעתים קרובות גם להוריהם. ואולם ככל שגברה המצוקה וגבר המחסור בצורכי קיום בסיסיים, נקלעו משפחות רבות למשברים קשים.²⁷ חמור שבעתיים היה מצבם של הפליטים והמגורשים, שרובם הגיע לעיר בחוסר כל. הם נעקרו באחת מבתיהם וממסגרת חייהם, ורבים איבדו בדרך חלק מבני המשפחה, בן או בת הזוג, או הורים וילדים והגיעו בגפם לעיר. רובם לא מצאו דיור בדירות והתיישבו בריכוזי הפליטים, במקומות שתנאי החיים בהם היו קשים ביותר. הילדים הללו בגילאים שונים, מפעוטות ועד בני נוער סובבו ברחובות ורשה עוד לפני הקמת הגטו ובתקופתו ופשטו יד רעבים ומתחננים ללחם, תמונה מוכרת מימיה הקשים של ורשה. בחלל הגטו ריחפו צילי השירים ששרו הילדים הקבצנים ביידיש כדי להשיג את מבוקשם, צילי מנגינות ידועות שבהן ביקשו "רק פרוסונת אחת! פת קטנה, קרום לחם יבש!".²⁸

בשנת 1941, לאחר הקמתו של הגטו, גדל עוד מספר פושטי היד והילדים הרעבים מקרב אוכלוסיית הפליטים. ילדים רבים שהגיעו לעיר בסתיו 1939 חיו זה למעלה משנה בתור פושטי יד ובשנת 1941 היו רבים מהם יתומים משני הוריהם. רבים איבדו את אבותיהם, שנשלחו למחנות לעבודת כפייה או בחרו לצאת לשם, ובני משפחותיהם קיבלו את השכר הדל מן היודנראט. במשפחות רבות נאלצה אפוא האם לפרנס את משפחתה, האם שלא היה לה משלח יד ומקומות התעסוקה בגטו שהיו ממילא מצומצמים העדיפו גברים על פני נשים.²⁹ ואף-על-פי שהגברים (ולעתים גם הנשים) שנלקחו לעבודת כפייה לא היו רק מקרב הפליטים והמגורשים, היוו אלה חלק נכבד בקרב עובדי הכפייה. כבר מן השבועות הראשונים להגעתם

²⁷ Ofer, "Between solidarity and Rupture"

²⁸ אופוצ'ינסקי, *רשימות*, עמ' 100; "ילדים בחוצות", רשימה מנובמבר 1941, שם, עמ' 99-114; וכן רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 299; וכן באפרייאונג, דצמבר 1940, "שירי ילדים", *עיתונות המחותרת* א, עמ' 203.

²⁹ על מצבן של נשים בגטו ורשה ובעיות הפרנסה של אמהות חד הוריות ראה, Dalia Ofer, "Women in the Warsaw Ghetto", in *Women in the Holocaust*, Dalia Ofer, Lenore L. Weizmann (eds.), New Haven, London 1998, pp. 143-167.

לוורשה נאלצו משפחותיהם להסתייע במטבחים הציבוריים שמקצתם הוקמו בריכוזי הפליטים. המזון הדל שחולק בריכוזי הפליטים לא הספיק להשביע את הרעבים עוד לפני הקמת הגטו, ולאחר שהוקם הגטו הוחמר המצב עוד. "כשלושת אלפי ילדים פושטים יד ברחובות, עשרת אלפים נוספים יתומים מאב או אם או משני הוריהם, מופקרים, ועוד עשרים אלף מתדפקים על דלתותיהם של המטבחים העממיים ובתי הילדים, כדי לקבל שם לפחות את מנת האוכל הדלה". מעיד אופוצ'יסקי בסתיו 1941.³⁰ הארוחה במטבחים ובריכוזי הפליטים חולקה על-פי כרטיס זיהוי או תמורת תלושים, אך היו ילדים שאיבדו את תלושיהם או שאלה נגנבו מהם והמערכת הביורוקרטית התקשתה להתמודד עם המצב ולהמציא להם תלושי מזון חדשים.³¹ כשמונים אלף מתוך מאה אלף הילדים שחיו בוורשה בשנת 1941 נזקקו לעזרה וסיוע במזון ובלבוש. כארבעים אלף נעזרו בידי המוסדות השונים של המערכת הציבורית, כלומר רק כמחצית מן הנזקקים, וגם העזרה הזאת לא ענתה על הצרכים, כ- 20,000 ילדים גוועו למעשה ברעב.³²

בראותם של הילדים מקרב הפליטים והמגורשים היתה אף היא לקויה ביותר. ככל שהילדים היו צעירים יותר היה המצב חמור יותר והתמותה בקרב תינוקות ופעוטות היתה גבוהה ביותר. עקב תנאי התברואה הירודים, ללא מים חמים, בחדרים צפופים וללא כלי מיטה החמיר המצב עוד. היה מחסור גדול בבגדים, קשה היה להתרחץ או לכבס את הבגדים. לרבים לא היו נעליים ובימי החורף והסתיו הקשים התהלכו הילדים יחפים או עם סמרטוטים לרגליהם. המחסור הנורא הזה והבדידות הרבה שחוו ילדים רבים עם העקירה מבתיהם ואבדן בני משפחה, השרו על הילדים דיכאון ואפטיה. היו ילדים שלא היו מסוגלים לקום מן המיטה ולעשות את צורכיהם ובמשך שבועות גססו כך ומזון ומים לא הגיעו כמעט לפיהם.³³ אבל היו גם ילדים שניסו לעזור לעצמם בכל כוחם. בין אלה נמצאו ילדים שחיו עם משפחותיהם בריכוזי הפליטים או בדירותיהם בגטו, וילדים שבילו את רוב יומם ברחובות העיר והגטו – פושטי היד, גנבים, ילדים שחטפו מצרכים מידיהם של עוברים ושבים בגטו וילדים שהשתדלו להגיע למספר רב ככל שניתן של מטבחים כדי למצוא שאריות. הם ניסו ללא הרף להשביע את רעבונם וחיפשו בגדים לחמם את גופם ולכסות מערומיהם. הם גילו נחישות ויזמה במאבק הקשה על הקיום. המקורות מספרים על "מקבצי נדבות" שהפכו למעין שכבה מקצועית, ילדים למדו להתחזות "ולשחק בפוזות מעוררות רחמים", הם הופיעו במופעי רחוב ואפילו הכינו הצגות ויצאו להופיע בצד הארי. רינגלבלום מספר גם על ילדים פושטי יד שנשאו עליהם את הסיסמה SOS. היו בין הילדים הקבצנים גם "מומחים", שלמדו

³⁰ אופוצ'ינסקי, *רשימות*, עמ' 103; 388. Kermish, *To Live with Honor*, p. 388

³¹ התייחסות לבעיה הזאת ראה בסקירה על העבודה בחדר המשחק בריכוז הפליטים ברחוב שליסקה, שם, עמ' 479-483; וכן רחל אוירבך, בחצות ורשה 1939-1943, תל אביב 1946, עמ' 63-65.

³² Kermish, *To Live with Honor*, pp. 368, 390

³³ שם, עמ' 479-483, וכן, שם, עמ' 373-376.

לזהות את האנשים האמידים, שלאחר מעקב ותחנונים מתאימים יעניקו להם נדבה או דבר מאכל. הילדים האלה, אומר רינגלבלום, פיתחו חושים מיוחדים לחיים ברחוב.³⁴ ילדים צעירים בני עשר ושתיים-עשרה עבדו כרוכלים בשווקים ומכרו ממתקים, סיגריות, סכרין ודברי סדקית. אחרים ניסו את כוחם בסבלות או בשטיפת כלים ורצפות בבתיהם של עשירים תמורת פת לחם וארוחה חמה. רבים נחלשו עקב התזונה הדלה או הרעב וגופם לא עמד בעבודה הקשה, המחלות פשו בקרבם והתמותה גברה. ואף-על-פי שגם בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, בעקבות המשברים הכלכליים והתרששותם של יהודים רבים בפולין, התרבו הילדים המוכים והרוכלים בשווקים, רבו גם מקבצי הנדבות וילדים שהחלו לעבוד כדי לסייע למשפחותיהם, הרי המציאות בגטו היתה שונה בתכלית ולא רק משום שמספרם של הילדים שהיו נתונים במצוקה גדל כאמור, אלא שהרעב והחולשה שהיו נחלתם של ילדים רבים היו קשים לאין ערוך ממה שהיה ידוע בעשור שלפני המלחמה. על-פי התיאורים שנתרו בידינו ברור שבגטאות במזרח אירופה נוצרה מהות שונה בתכלית של רעב ומצוקה.

מוכרים במיוחד התיאורים של הילדים שעסקו בהברחה בחבורות ויצאו בחבורות או בגפם לצד הארי והשיגו שם מזון ומצרכים אחרים. היו ילדים שנשלחו בידי הוריהם, שכן בני הבית נותרו ללא מזון והסיכוי של נערים ואף ילדים בני שמונה או עשר לעבור בהצלחה לצד הארי ולחזור לגטו היה רב יותר משל המבוגרים. גם ילדים רכים בני ארבע וחמש עשו את דרכם מן הגטו אל הצד הארי. גם ילדים פושטי יד יצאו לצד הארי, שבו היו סיכוייהם לקבל נדבה רבים יותר, ולעתים אף הביאו מעט מזון אל הגטו. המקורות מציינים את "המבריה הקטן" בתור אחד מגיבורי הגטו הראוי לאנדרטה.³⁵

בשנת 1941 התרבו הילדים פושטי היד שישבו בקרנות הרחוב, או שכבו על המדרכות ערומים למחצה ויחפים, חולים, רעבים ומדוכאים ואינם יכולים כמעט להוציא הגה מפיהם. רבים גסו ככה ומתו. באותה שנה הגיעה התמותה בגטו לכלל אלפי מתים בחודש ואוכלוסיית הגטו הצטמקה, ואף-על-פי-כן גדל מספרם של פושטי היד ושל ילדי הרחוב. משפחות רבות ממעמד הביניים נדחקו אל השוליים הרחבים של העוני הנורא והרעב, והתופעה של משפחות שלמות של פושטי יד ובהם ילדים בני שלוש וארבע, נעשתה שכיחה בגטו. גם מספרם של הילדים היתומים שסבבו ברחובות גדל עד מאוד, וכך נראו ילדים אחוזי ייאוש שעומדים ברחוב וקוראים: "אמא קחיני אלייך אין אני יכול לחיות עוד בעולם הזה". ילדים אחרים התרגלו כל-כך לחיי הקבצנות ברחוב, עד שגם בעבור הארוחה החמה שסופקה בבית היתומים לא רצו לעבור לשם.

³⁴ רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 243, 253, 299, 300.

³⁵ Kermish, *To Live with Honor*, pp. 379-382, על ילדים מבריחים ואמהות השולחות את ילדיהן להברחה ועוזרות להם לעבור את גדר הגטו, ראה "הברחות", איו"ש, ARI M10/51, עמ' 15-16. וכן, רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 303-306; וכן, Witold Majewski, *Polish Children Suffer*, London 1944, p. 32; תיאור מרגש מאוד של ילדים מבריחים ראה Maria Hochberg, *Children Accuse*, pp. 234-235.

לא אחת ניצלו פושטי יד מבוגרים את הילדים, רדו בהם ולקחו את כספם. אפוצ'ינסקי המביע את שאט נפשו מן הניצול הזה מכנה את הילדים הללו "ילדים עבדים".³⁶ הילדים העזובים היו חסרי הגנה, ובמציאות האכזרית של הגטו היו שניצלו אותם מתוך ציניות ואכזריות. בארכיון עונג שבת מספרים על אישה שנתקלה בילד בודד שעדיין היה לבוש במעיל ונעליים לרגליו, וחמדה את המעיל. האישה לא היססה לרמות את הילד בהבטחות שווא, שתיתן לו אופניים ותמצא לו סידור בבית ילדים אם ייתן לה את המעיל כדי לכסות את האופניים הנרטבים בגשם. היא הצליחה לקחת ממנו את המעיל ונעלמה והילד נותר בלי אופניים ובלי המעיל.³⁷

בקרב ילדי הרחוב העזובים בלטה אלימות של חזקים כלפי חלשים, ילדים גדולים פגעו בקטנים, נערים התעללו בנערות ועוד. "הדמורליזציה מתפשטת ביותר בין הילדים", כותב רינגלבלום. "לדוגמה התארגנות של כנופיות ילדים הנלחמות זו בזו, לוקחות שבויים. כנופיה אחת של קוצ'יק ידועה מהמכות בכיכר טלומיזקי היא מרביצה לנערות".³⁸ היו גם שחטפו אוכל שקיבל ילד כנדבה, או לקחו בכוח מעות שניתנו לילד קטן. ילדים רוכלים ומוכרים למיניהם חששו לא רק מפני שוטרים אלא גם מפני בני נוער בעלי גוף שגנבו מהם והיכו בהם. המתעדים את מצב הגטו ואורחות חייו מביעים את שאט נפשם לנוכח התופעות האלו ורואים בהן ביטוי להידרדרות המוסרית של הציבור. אפוצ'ינסקי אומר: "...את המחסור אפשר היה אולי להצדיק, למתים ברחובות אפשר היה אולי למצוא תירוץ; מהפכה, מגיפה, שריפה, או אסון אחר – אבל הילדים שבחוצות, זהו השחור שבכתמיה של המלחמה".³⁹

נטישתם של ילדים בידי אימהות או בני משפחה אחרים היה ביטוי אחר לייאוש ולאלימות שהתפתחה בקרב הציבור בגטו הרעב. אימהות שלא יכלו עוד לשאת את רעבונם של ילדיהן, אימהות שקיוו למצוא עבודה אם לא יהיו מטופלות בילדים וסיבות נוספות שקשה לרדת לשורשיהן הביאו להיקף גדל והולך של נטישת ילדים ותינוקות על ספי בתים, על-יד מוסדות עזרה ובמפתן משרדי היודנראט. רינגלבלום ראה בכך ביטוי להידרדרות מוסרית וחברתית שלא היתה כמוה.⁴⁰

לנוכח שכיחותם של המראות של ילדים פושטי יד, ילדים גועים ברעב, וילדים רבים שהוכו מכות נאמנות על שחטפו מזון מעוברים ושבים, נעשו רבים מתושבי הגטו אדישים. רינגלבלום, לוין, אפוצ'ינסקי ורבים אחרים טענו, שהאדישות היתה הפשע החמור ביותר של האוכלוסייה בגטו. ואולם גם הם ציינו את אזלת ידם לנוכח המציאות הקשה

³⁶ אפוצ'ינסקי, *רשימות*, עמ' 112; ברג, יומן ורשה, עמ' 42, 63; לוין, פנקסו של המורה, עמ' 63, הוא מתאר כיצד משפחות שלמות שובקות חיים בעקבות הרעב והמחלות ואילו הילדים נותרים לבדם ולאט גוססים גם הם; Kermish, *To Live with Honor*, pp. 378-379; וכן שם, עמ' 403-401; רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 298-299.

³⁷ Kermish, *To Live with Honor*, p. 391.

³⁸ רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 319.

³⁹ אפוצ'ינסקי, *רשימות*, עמ' 99; Kermish, *To Live with Honor*, pp. 377-379, הסעיף על ילדי רחוב ומעשי הפשע שהם מבצעים.

⁴⁰ רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 100, 249; אפוצ'ינסקי, *רשימות*, עמ' 106-105, אדם צ'רניאקוב, *יומן גטו וארשא* 1939.6.9-23.7.1942, ירושלים תש"ל, עמ' 311, 312, 326.

והמראות הקשים ברחוב. הם עצמם עברו ליד גוויות ודילגו מעליהן ושמעו את בכיים של הילדים הגוועים מבלי שיכלו להושיט יד ולעזור.

יאנוש קורצ'אק מתאר באחד ממכתביו חוויה קשה שפקדה אותו ברחוב: "זיכרון מן השנה שעברה. נעצרתי ליד קיוסק כדי לשתות כוס סודה. לא הספקתי לקחת את המשקה ומשני עברי הזדקרו ידיים, נכון יותר ציפורני טרף. א טרינק! – לשתות! השלכתי 20 גרושי, השארתי את הכוס, הרגשתי סלידה ופחד ולא השתתפות בצער".⁴¹

התופעה של ילדים עזובים, פושטי יד וגוועים ברעב ברחובות בלטה במיוחד בגטו ורשה. בגטו לודז' היתה התופעה הזאת מצומצמת בגלל הארגון השונה. שם גם פעלו בתי-ספר עד אוקטובר 1941. באביב 1942, בתקופה שנסגרו בתי-הספר ולא התארגנו מסגרות חלופיות, דווח בכרוניקה של הגטו: "[ש]התדרדרותו של הנוער החלה לתת אותותיה בגטו. למען רווחים קלים מתחרים הילדים עם הסבלים המקצועיים במגרשים לחלוקת הירקות או לחומרי ההסקה ולעיתים קרובות מוצאים את הכסף שהרוויחו לקניית סיגריות". וכחודשיים לאחר מכן נמסר בכרוניקה, "לאחר הפסקה של כמה חודשים הוכנסו שוב פושעים קטינים לבית הסוהר המרכזי".⁴² הקטינים נכלאו בשל עיסוק ברוכלות, מכירת סיגריות, מכירת סכרין וגנבות קטנות. בקיץ 1942 נוסדו מסגרות משולבות של לימודים בבתי ילדים, ריכוזים של בתי ילדים במרישין וצירוף של לימודים ולימוד מקצוע ברסורטים. כ- 10,000 הילדים שנותרו בגטו לאחר הגירוש הגדול, "השפירה", בספטמבר 1942, נמצאו במסגרת של ה"שכולות" – מעין כיתות לימוד – ברסורטים. הרעב היכה בלודז' לא פחות מבוורשה, והעדויות מלמדות על הסבל הנורא שבא בעקבותיו. ואולם פושטי יד, ובעיקר הילדים שבהם, נכלאו.

גם בגטאות אחרים, כגון בקרקוב והגטאות שנוסדו בזגלמביה באביב 1943, לא היתה התופעה של ילדים פושטי יד רווחת כפי שהיתה בוורשה. הוא הדין גם באשר לגטאות בוויילנה, קובנה וביאליסטוק. בזכות המסגרת הריכוזית של הקהילה והפיקוח נוצר מצב שונה. הגטאות הללו היו גם קטנים בהרבה מן הגטו בוורשה ופחות הטרוגניים מבחינת האוכלוסייה היהודית וריבודה הכלכלי. חוץ מלודז' לא שרר בגטאות האלה רעב קשה כל-כך כפי שהיה בוורשה.

טיפול מוסדי בילדים

⁴¹ יאנוש קורצ'אק, "מכתב להדסקה". במכתב מציין קורצ'אק את "זכותה לנעורים ללא דאגות" של הילדה הדסקה, ראה עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק 4, מקורות חדשים מהגטו (1993), עמ' 46; וכן Kermish, *To Live with Honor*, p.396, note 6; "מאמענט-בילדלעך פון ווארשעווער געטא", 20 באפריל 1941, איו"ש, ARI M10/1017.

⁴² כרוניקה של גטו לודז' א, ירושלים תשמ"ז, עמ' 428, (17 באפריל 1942), שם, כרך ב, עמ' 104 (5 ביולי 1942).

"מוטלת עלינו אחריות וסולידריות מסורתית להושיט סיוע לילד. מנוולים נהיה אם נתכחש לה, עלובי נפש אם נפנה לה עורף, או לנו אם נכפיש את המסורת בת האלפיים. יש לקדם את ימי המצוקה בעמידה של כבוד".⁴³

כאמור עוד בשנה הראשונה של הכיבוש גדל עד מאוד מספר היתומים בקרב יהודי פולין והמצב החמיר עם הריכוז בגטאות. בין שתי מלחמות העולם נוסדו בפולין בתי יתומים ובתי מחסה לילדים עזובים. בוורשה, למשל, הקימו יהודים עשירים בראשית שנות השלושים בית מחסה ליתומים. בית היתומים זכה גם להקצבה מטעם העירייה, וערב פרוץ המלחמה עמדה ההקצבה על 600,000 זלוטי לשנה. ואולם בעקבות הכיבוש הודיעה העירייה בוורשה למועצה היהודית שלא תוכל להוסיף ולתמוך בבית היתומים. לנוכח 90,000 פליטים ומגורשים שהגיעו לוורשה בשנת 1940 התקשו המוסדות היהודיים לגייס את האמצעים שנדרשו לקיים את המוסדות הקיימים ולפתוח מוסדות חדשים. אין קביעה מדויקת של מספר היתומים בגטו, אבל כ- 40,000 מתוך 100,000 הילדים שנמצאו בגטו ורשה בשנת 1941, קיבלו סיוע של מוסדות עזרה, בעיקר מטעם צנטוס (Centrala Poieki nad Sierotami – המשרד הראשי להגנה על יתומים, שהיה מוסד עצמאי עד קיץ 1940 ובעקבות הוראה של השלטון הפך למחלקה במסגרת ארגון העזרה העצמית היהודית שהותרה בידי הנאצים), וכ- 4,000 ילדים נמצאו בבתי יתומים. ילדים נזקקים רבים לא קיבלו כל סיוע (כ- 20,000).

מתוך שתי רשימות שנכתבו, האחת בראשית 1940, רשימה המתארת את הקמתו של בית היתומות ברחוב מילנע 18, והאחרת דוח על העבודה בחדר משחקים ולימוד בבאגנו (Bagno) 1, שנכתב בדצמבר 1941,⁴⁴ ניתן להבחין בשינוי שחל בגישתם של העובדים במסגרות העזרה לילדים בעקבות הידרדרות המצב בגטו והמצוקה הכלכלית הקשה.

הרשימה על הקמת בית היתומות במילנע מתייחסת לשיקומו של מבנה שהיה עוד בסתיו 1939 מקום ריכוז לפליטים יהודים מגרמניה, שיצאו מזבונשין, שאליה גורשו בידי הנאצים באוגוסט 1943 בשל אזרחותם הפולנית, ונמצאו בוורשה. הרשימה מציינת בפירוט את מצבו של הבית וגורל דייריו בעקבות ההפצצות והכיבוש. המחבר נדרש לשיקומו של המבנה ולשינויים הפיסיים שנעשו לקראת שינוי ייעודו וההכנות לקליטת הילדות. הוא מדגיש את הרעיונות החינוכיים שהנחו את מייסדי המוסד החדש וגישתו מלמדת שבעיניו היה מצב החירום הקיצוני הזה מצב זמני שיחלוף, על-אף שהשפעותיו עלולות להיות הרסניות.

הצוות המקיים והעובדים ביקשו להמשיך בתפיסה החינוכית שהנחתה אותם בטיפול ביתומים – יצירת מסגרות של פעילות עצמית של הבנות, שלטון עצמי, קבלת החלטות על ניהול חייהן

⁴³ יאנוש קורצ'אק, "מכתב לצנטוס", 26 בדצמבר 1939, עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק 4, עמ' 29.
⁴⁴ "די יתומים-היים, מילנע 18", ללא חתימה וללא תאריך, איו"ש ARI M10/994; Kermish, *To Live with Honor*, pp. 476-478, דוח חתום בידי E. Justmanówna, דצמבר 1941; ראה גם הדוח על חדר הילדים ברחוב שליסקה 28 שנכתב בידי Estera Karasiówna, דצמבר 1941, שם, עמ' 479-483; ראה גם מכתב של קורצ'אק לצנטוס מ-26 בדצמבר 1939, עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק 4 (1996), עמ' 28-29, והערה מספר 1 ו-2, עמ' 66-67.

בבית וקביעת תכנית הלימודים ומערכת השעות יחד עם הצוות. בעקבות כל אלו יוכלו היתומות להתמודד בהצלחה עם הטראומות שפקדו אותן ועם אבדן המשפחות, לגדול ולהתפתח ולא להזדקק לסעד ולתמיכה ציבורית עם התבגרותן. המחבר מברך על היזמה ועל חינויותם של צוות העובדים והנערות החוסות ומביע אמון באפשרות לשיתוף הפעולה בין מוסדות שונים המגלים רצון טוב. חזותו הנאה והמרווחת של בית היתומות והשינוי לטובה שחל במשך שבועות ספורים במצב בריאותן הרופף של היתומות ובהתנהגותן, הפכו את בית היתומות ברחוב מילנע למופת ודוגמה חינוכיים.⁴⁵

כעבור שנתיים השתנו פני הדברים ורוחם של הפעילים נפלה. לא ניתן לשמור על האופטימיות, כותבת גב' א' יוסטמנובנה (Justmanówna), מן העובדות הבכירות בבית היתומות:

רצינו שחדר הפעילות יספק בית חם לילדים ויעניק להם תנאים נאותים לגדול ולהתפתח, אבל כל אלו לא התגשמו. העזובה, המחסור, הרעב והסבל שולטים בכיפה. [אם] חמישה אחוזים מקרב הילדים מגיעים לחדר הפעילות יש לראות בכך הצלחה, ואם המורה מצליח ללמד 10 ילדים קרוא וכתוב יש להעריך שהוא/היא השיגו את מטרתם וכל המאמץ שהושקע היה בעל ערך. גם אם רק ילד אחד יינצל מחיי קבצנות וחזרזור על הפתחים זה הרבה. אם כל הסיוגים הללו לא יילקחו בחשבון והערכת חדרי הפעילות תיעשה על-פי קטגוריות אחרות, אנחנו חוזרים על שגיאות העבר בכך שאין אנו מתחשבים במציאות.⁴⁶

המציאות הקשה טפחה על פניהם של העובדים בחינוך והעדויות מבתי היתומים בשנים 1941 ואילך מתארות שוב ושוב את המציאות הטרגית הזאת.

היודנראט ומוסדות העזרה היהודיים הכירו באחריותם לדאוג ליתומים, ואולם הפער בין הגישה העקרונית וההצהרתית ובין המציאות היה גדול. צנטוס העסיק בשכר כ- 1,000 עובדים ולמעלה מ- 2,000 עבדו במוסדותיו בהתנדבות.⁴⁷ ועם זאת היו תנאי המגורים, הסניטציה והתזונה בחלק ניכר מבין 30 בתי היתומים והפנימיות שנוסדו ונתמכו בידי צנטוס, קשים במיוחד, בגלל מספרם הרב של הנזקקים לסעד והמשאבים המצומצמים של הארגון. משאביו של צנטוס באו לו מכספי העזרה העצמית היהודית, שמקורה העיקרי היה הג'וינט, מקור שנסתם בשלהי 1941 ונצטמצם עוד קודם לכן. גם היודנראט תמך בצנטוס, אם כי בדרך עקיפה. על-פי עדותו של אדולף ברמן, שעמד בראש צנטוס בוורשה, תמך הארגון ב-

⁴⁵ "די יתומים-היים, מילנע 18", איו"ש, ARI M10/994, עמ' 2-3; וראה גם את מכתבו של קורצ'אק לצנטוס שבו הוא מדגיש את הצורך לשתף את הנערים הבוגרים של בית היתומים בארגון החיים וניהולם: "להיוועץ בילדים המבוגרים בעניינם. כתוצאה של ניסיון של שלושים שנות עבודה אני משוכנע שללא שיתופם, כל עבודה חינוכית נדונה מראש לכישלון. במיוחד כן ועתה, כאשר פשיטת הרגל הכלכלית והחינוכית של המבוגרים דווקא, העמידה קודם כל את בני הנעורים במצב טרגי", עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק 4, עמ' 29.

⁴⁶ Kermish, *To Live with Honor*, p. 487.

⁴⁷ עדותו של אדולף ברמן, מי שעמד בראש צנטוס בגטו ורשה, בתוך, עדויות א, היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 290-296; אדולף ברמן, במקום אשר ייעד לי הגורל, תל אביב תשל"ח; אדולף ברמן, מימי המחתרת, תל אביב תשל"א; Kermish, *To Live with Honor*, pp. 332-334, 366-368; אדולף ברמן, *Children Accuse*, pp. 229-239; 385-391.

100 מוסדות עזרה שתמכו בלמעלה מ-25,000 ילדים. מן התיאורים של בתי הילדים עולה ששרר בהם מחסור בביגוד ובעיקר בהנעלה, חסרו מיטות וכלי מיטה, שלושה ילדים ויותר ישנו במיטה אחת ומעל לכל היה מחסור במזון. המורים, שתפסו מקום מרכזי בסגל העובדים ועסקו לא רק בהוראה ועבודה חינוכית אלא גם העבירו את האוכל מן המטבחים לבתי הילדים, חילקו את האוכל ודאגו למסור את הארוחות לילדים החולים והחלשים שלא הגיעו לכיתות הלימוד, היו עמוסים לעייפה והתמודדו בקושי עם כל המטלות.⁴⁸ נוסף על כך היו גם תלונות על פרוטקציה בקרב ההנהלה המרכזית ובקרב מנהלי המוסדות ומנהלי מוסדות מצדם התלוננו שכדי להשיג את המצרכים והפריטים שנדרשו לבתי הילדים צריכים היו לנצל קשרים אישיים. אין ספק שבמציאות של הגטו שבה ניצלו רבים מבעלי התפקידים לרעה את סמכויותיהם והשפעתם, היה גם גורלם של בתי הילדים תלוי במידה רבה בקשרים החברתיים והאישיים של מנהליו ועובדיו עם הרשויות ובעלי הסמכות. המנהלים שעמדו בראש המוסדות הללו לא התאימו תמיד לתפקידם ולעתים גם לא גילו בו עניין אמיתי. ועם זאת עשו רבים מעובדי צנטוס מאמצים רבים לשמור על סדרי עבודה תקינים.⁴⁹

יש שבתי הילדים הפכו לבתי מוות לילדים, שכן תנאי התברואה וההזנחה היו קרקע פורייה להפצת מחלות. בריכוז הפליטים ברחוב לשנו 127 בוורשה נפטרו 47 מתוך 470 הילדים בין 4 ביולי ל-15 באוגוסט 1940. ב-1941 הועבר בית הילדים לרחוב דזילנא 39 והתמותה גדלה עוד. 178 מבין 600 ילדים נפטרו בחודש נובמבר. בבית המחסה נפטרו בין נובמבר 1930 ליוני 1940 226 ילדים, וביוני מתו עוד 155 ילדים. בבית המחסה לילדים עזובים ברחוב לשנו 127 קיימו העובדים הפגנה מול משרדי היודנראט בזמן הלוויה של 14 ילדים שנפטרו כולם ביום אחד ביולי 1940.⁵⁰

ילדים רבים ברחו מבתי היתומים וחזרו לשוטט ברחובות, גם משום שהתנאים בבתיים היו קשים וגם משום שהתרגלו לחיי הרחוב. הפעילויות החינוכיות נראו בעיניהם ילדותיות וחסרות שחר והצורך להישמע להוראות הסגל עורר בלבם התנגדות. התופעה של ילדי הרחוב הטרידה עד מאוד את רשויות הגטו וארגוני העזרה. לא היה אפשר להתעלם

⁴⁸ Kermish, *To Live with Honor*, pp. 479-483, בעמוד האחרון מובא סיכום לגבי מצבם הקשה של המורים העובדים.

⁴⁹ ביטוי לוויכוח קשה בין קורצ'אק ובין צנטוס בעניין חלוקת שמן דגים ראה במכתבו של קורצ'אק לשרשבסקי, ללא תאריך (לפני 5 במאי 1942), מכתבו לד"ר זופיה רוזנבלום, הרופאה הראשית של צנטוס, 5 במאי 1942; מכתבו למשרד ההספקה ואל הוועדה האזרחית לענייני עזרה סוציאלית, אל יושב-הראש גפנר ושרשבסקי, 11 במאי 1942, ותשובתה של ד"ר זופיה רוזנבלום לקורצ'אק, בתוך *עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק*, 4, עמ' 59-53, 80. נראה שהיה כאן מאמץ לסכם באופן אובייקטיבי את פעילותם של מוסדות העזרה (כולל צנטוס) ולהסיק מסקנות באשר למדיניותם. ראה, ביוליטין סטטיסטי מס' 8. ראוי לציין שהדוח הזה נכתב לפני הקמת הגטו בוורשה.

⁵⁰ Kermish, *To Live with Honor*, p. 386, note 5, p. 400. על מותם של מאתיים ילדים בבית המחסה לילדים עזובים (בית האסופים) בוורשה, ראה רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 85, וכן מכתבו של קורצ'אק לצנטוס, 26 בדצמבר 1939, שבו הוא צופה את מותם של כל הילדים עד בני שנה בבית היתומים (הפנימייה) ברחוב לשנו 127, ראה *עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק*, 4; תיאור מצבם הקשה של ילדים בריכוזי הפליטים וקפיאתם למוות, ראה שם, עמ' 233.

מנוכחותם ברחוב, נוכחות שלימדה עד כמה קצרה ידו של הציבור להושיט עזרה של ממש לילדים הנזקקים ביותר.⁵¹

ואף-על-פי-כן שימשו בתי יתומים רבים בית חם לילדים ולא רק בית היתומים הידוע של יאנוש קורצ'אק, שמנה על-פי עדותו 200 ילדים ובית המחסה המרכזי שנשלחו אליו ילדי רחוב וילדים נטושים ומנה 500 ילדים (ב- 1941 קיבל עליו קורצ'אק את הפיקוח על הבית הזה וראה הערה 38 המתייחסת למצבו של בית המחסה ב- 1940). עובדי צנטוס עשו מאמצים על-אייים לטפל בילדים. על-אף התנאים הגרועים התקיימו סדנאות מלאכה ולימוד ולימדו בהן מקצועות כגון כריכת ספרים, תפירה, נגרות ועוד, הציגו תערוכות של עבודות הילדים, והיו הצגות תאטרון, שירה בציבור והופעות מוסיקה בביצועם של הילדים. בקיץ הקימה צנטוס מעין קייטנות יום לילדים בפילות שונות של הגטו והילדים יכלו לבלות בחוץ או במבנים נוחים יותר. הפעילות כללה גינון ופעילות גופנית מתוך תקווה להעניק לילדים אווירה חופשית מעט יותר בקיץ. בקייטנות היום האלה היו כ- 6,000 ילדים.⁵²

חוץ מבתי היתומים והפנימיות ארגן צנטוס מטבחים לילדים שבהם קיבלו הילדים ארוחה חמה, ארוחה שערכה התזונתי הלך והידלדל במשך הזמן. כבר ב- 1940, עוד לפני הקמת הגטו, אכלו במטבחי צנטוס למעלה מ- 19,000 ילדים.⁵³ המטבחים האלה שימשו גם מקומות ריכוז ללימוד ולהדרכה.

על-אף הביקורת הקשה שנשמעה על אזלת ידו של היודנראט להגדיל את העזרה לעניים, ובעיקר למוסדות הילדים, ראוי לציין שהיודנראט לא היה אדיש. אדם צ'רניאקוב, ראש היודנראט של ורשה, גילה רגישות רבה למצבם של הילדים. הוא ניסה לאשר מדיניות סעד שתעדיף את ילדי העניים בחלוקת הלחם על פני ילדי העשירים, אך נכשל וספג ביקורת קשה מפיהם של עובדי ארגוני העזרה העצמית ומנהלי בתי המחסה לילדים ובתי היתומים. היודנראט הושיט גם סיוע כספי לצנטוס, בייחוד לאחר שהעברת הכספים באמצעות הג'וינט נפסקה כמעט כליל, והשתדל לארגן את הגטו ולסייע לילדים העזובים ויזם, אף כי לתקופות קצובות בלבד, הגדלת מספר כרטיסי מזון לילדים.⁵⁴

פעמיים יזם צ'רניאקוב את מבצע "חודש הילד". בפעם הראשונה באוקטובר-נובמבר 1941, מחודשי השיא בתמותת תושבי הגטו, ושוב בינואר 1942, לאחר שהגרמנים החמירו את הפיקוח על סגירתו של הגטו ובידודו. המטרה היתה להגדיל את משאביהם של הארגונים המטפלים בילדים העזובים ולאפשר את העברתם לבתים ולמוסדות כדי להקטין את מספר

⁵¹ רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 319; Kermish, *To Live with Honor*, pp. 396-401; וכן צ'רניאקוב, *יומן גטו וארשא*, עמ' 305, 311, 312, 320, 326.

⁵² Kermish, *To Live with Honor*, pp. 388, 483-484.

⁵³ ביוליתין סטטיסטי מס' 8, איו"ש, ARI M-10/78, עמ' 35.

⁵⁴ Kermish, *To Live with Honor*, p. 389.

ילדי הרחוב פושטי היד המנוצלים בידי ילדים בוגרים יותר ומבוגרים.⁵⁵ צ'רניאקוב קיווה מאוד לגייס כספים מאנשים פרטיים, מקרב המתעשרים החדשים ואנשים אמידים אחרים בגטו ולהגדיל כך באופן ניכר את המשאבים.

בערב הפתיחה של חודש הילד בגטו הכריז צ'רניאקוב עצמו על תרומה מיוחדת של הקהילה למפעל בסך 100,000 זלוטי ובכך קיווה להשפיע על התורמים הפרטיים. בנאומו ביקר קשות את אדישותן של השכבות האמידות לגורלם של הילדים. מאבקו של הגטו לשרוד, אמר, הוא כיצירה מוסיקלית הרמונית, על-אף שרבים בה קולות הסערה, תרועות הקרב וצרימות של כלי הנגינה השונים. ואולם כשהסימפוניה מתארת את גורלם של הילדים או אז:

שתזר דיסוננס של חליל שישמיע יבבה בכי, אנחה ואת אנקתו של ילד. יהיה זה קולו של הילד השוכב ברחוב, המברח, המקבץ נדבות וגונב, המבאיש, צבה ומת ברעב. הילד מהווה התגלמות חיה למקיפות מצפוננו [...] יש פשעים שמדובר עליהם בחוקות עונשין, אך יש גם פשעים שאינם נמנים כלל עם החוקים, משום שהם טהורים מכדי שאפשר יהיה לסווגם לסוג כלשהו של חטא: לפשעים אלה שייכת אטימות הלב והאדישות כלפי גורלו המר של הילד.⁵⁶

צ'רניאקוב סיכם את חודש הילד בנימה של אכזבה, אמנם היעד של 500,000 זלוטי שהוכרז עליו בערב הפתיחה (ולדעתו היה נמוך מדי) גדל פי שניים, המבצע הכניס כמיליון זלוטי למוסדות התומכים בילדים, ואולם אנשים פרטיים לא תרמו אלא כ- 80,000 זלוטי, וועדי הבתים הצליחו להתרים רק 50,000 זלוטי.⁵⁷

בדיווח על הישגי חודש הילד בינואר 1942 צוינה הקמתם של שמונה מוסדות עזרה לילדים. שני בתי ילדים, שני בתי יום לילדים, שני חדרי מעצר מיוחדים לילדים ובהם גם אפשרות ללינת לילה. למעלה מ- 1,000 ילדים מצאו מקלט במוסדות האלו.⁵⁸ במאי 1942 נחוג חג הילד היהודי מתוך ניסיון לחזור ולהעלות את הנושא על סדר היום החברתי. לקראת האביב כונן צ'רניאקוב כמה גינות ופינות משחק נוספות לילדים שנמנע מהם לנשום אוויר צח או לצאת אל חיק הטבע.⁵⁹

"מי תומך בעניים – רק העניים" כותב רינגלבלום ברשימותיו בחודש הילד, "3,000 ילדים פושטי יד, 700 – במעונות יום". אולי הוא מרמז לעובדה שמקצת התרומות נגבו כמיסוי נוסף על תלויים ללחם, תרופות, מכתבים וכו'. היה זה מיסוי רגרסיווי במהותו שפגע קודם כל

⁵⁵ כדי להעריך בדרך נוספת את הקבוצות השונות של ילדים שנזקקו לסיוע מסוג זה ראה מכתבו של יאנוש קורצ'אק אל מחלקת הבריאות, מחלקת בית החולים ויושב-ראש המועצה אדם צ'רניאקוב בעניין ילדי הרחוב, 13 באפריל 1942, בתוך *עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק*, עמ' 53-51.

⁵⁶ יוסף קרמיש, "נאומו של אדם צ'רניאקוב בעצרת ההכרזה על 'חודש הילד' בגטו וארשה", *משואה* י"ב (אפריל 1984), עמ' 86.

⁵⁷ צ'רניאקוב, *יומן גטו וארשא*, עמ' 230, 241, 245, 250.

⁵⁸ Kermish, *To Live with Honor*, pp. 366-368.

⁵⁹ צ'רניאקוב, *יומן גטו וארשא*, עמ' 310, 14 ביוני 1942.

בשכבות העניות והעיד על חוסר יכולתו של צ'רניאקוב או היעדר נחישות מצדו להטיל מס על העשירים, שהכשילו את מאמציו בישיבות היודנראט.⁶⁰

ביקורת קשה על חודש הילד נמצאה בעיזבוננו של יאנוש קורצ'אק. הוא קורא בה תיגר על הצביעות שבאה לידי ביטוי בשתי סממאות שהושמעו באותו חודש "הילד הוא הדבר הקדוש לנו ביותר" ו"הילד הוא האוצר – האוצר שלנו – אוצרנו היקר ביותר". וכך הוא כותב: "בימי מלחמה, קוברים את האוצר באדמה ליתר ביטחון, מחביאים אותו מחשש לשוד וביזה. שואבים מן האוצר את הדברים האלה – ובכל – הון, אמצעים לשעת דחק, ערך חילופי – להזנה עצמית, לנוחיות ורוחה. הילדים היו אוצר שהכל נהגו לשאוב ממנו."⁶¹

קורצ'אק ביקר בחריפות את מה שהיה בעיניו ניהול לא תקין של צנטוס ואת בכירי הארגון שניצלו את מעמדם לתועלתם העצמית. הדברים האלה עולים בקנה אחד עם הטענות על האדמיניסטרציה בגטו שהשמיעו מנהלי מטבחים, כגון רחל אוירבך, וראשי פעילי העזרה העצמית, שהאשימו פעמים רבות את היודנראט וטענו שהוא מתערב תמיד לטובת השכבות המבוססות.

ואולם מבחינת הגטו כולו ארגון חודש הילד והגיוס למען העניין מלמד על החשיבות וההערכה שהקנו מנהיגי הגטו והציבור לאחריות ציבורית גם בתקופה שהחיים בוורשה נעשו קשים יותר ויותר ומספר הגוויות שהיו מוטלות ברחובות העיר הגיע לממדים מפחידים.⁶²

חינוך הילדים

עם פרוץ המלחמה נסגרו בתי-הספר. בשבועות הראשונים לאחר הכיבוש שימשו בתי-הספר, כמו גם מבני ציבור אחרים, מקומות ריכוז לפליטים. בוורשה, שכשליש מבתיה נפגעו בהפגזות ובהפצצות ומספר עצום של פליטים זרמו אליה מערי השדה ומן האזורים המערביים של פולין, הוסיפו מבני הציבור לאכלס פליטים ותושבים שנותרו ללא קורת גג במשך חודשים ארוכים.

ואולם גם כשנפתחו בתי-הספר הפולניים בפולין הכבושה בדצמבר 1939 הוטלו מגבלות על תכנית הלימודים והוגבל גילם של מי שהיו זכאים ללמוד. הילדים היהודים לא הורשו ללמוד בבתי-הספר הפולניים ועל המורים היהודים נאסר להורות בהם. שלטונות הכיבוש הגרמני לא

⁶⁰ רינגבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 317-318, 331; "פון דער קאמיסיע פון 6 ראם מענער, פארגעקומען דעס 8 יולי 1941 אין קהילה-בנין, גוטיבארסקא 26" (התייעצות של חברי יודנראט), איו"ש, ARI M-10/189. הדיון התמקד בשאלה כיצד להקל על מצוקת ילדים בעקבות מותם של ילדים רבים ברעב וגוויותיהם נותרו מוטלות ברחוב. נמתחה ביקורת על אי הטלת מסים על מתעשרים כדי להגדיל את הסיוע לנזקקים.

⁶¹ יאנוש קורצ'אק, "בשולי חודש הילד", בתוך, עיונים במורשתו של קורצ'אק 4, עמ' 176-178.
⁶² ניסוח חריף ביותר בעניין הזה ראה *Kermish, To Live with Honor*, p. 401; וכן שם, עמ' 480. ראה גם דבריו החריפים ביותר של הרב יצחק כץ בכינוס של עובדי העזרה העצמית היהודית ב-6 בינואר 1942, שם, עמ' 355-357; וראה גם A. W. Rogow, "Zos or SOS", שם, עמ' 359-361.

התירו לפתוח בתי-ספר נפרדים ליהודים.⁶³ כללו של דבר, במשך רוב שנות המלחמה לא היו ברחבי פולין לימודים סדירים ליהודים והציבור היהודי חיפש חלופות. עד הגירוש הגדול בוורשה היה מספר הילדים והנוער בגיל בית-הספר גבוה יותר מבספטמבר 1939 בשל הצטרפותם של ילדי הפליטים והמגורשים לאוכלוסיית התלמידים. קשה להעריך את מספרם של הילדים בגילאי בית-הספר בוורשה. יש שאומדים את מספרם ב-40,000, וישראל גוטמן אומד ב-50,000 את מספר הילדים והנוער בגיל בית-הספר.⁶⁴

מן הראוי להבחין בהתארגנות הלימודית בתקופה שקדמה לייסוד הגטו ובגטו הסגור. ההבחנה בין שתי התקופות קשורה למערך החיים הכללי ולהידרדרות הכלכלית, אך מבחינתה של מערכת החינוך בגטו, גבר המחסור במבנים ובעזרי לימוד, גדל העוני והתרחבו השכבות שלא יכלו לשלם בעד חינוך. לפני המעבר לגטו ניתן היה לארגן פעילות חינוכית בלתי פורמלית מבוצרת יותר, והמסגרות החינוכיות השונות התארגנו בכל רחבי העיר, ואילו בגטו הסגור היתה המערכת מרוכזת יותר במוסדות וארגונים, שם היה המזון שחולק בפינות הילדים, בחדרי המשחק או בכל מסגרת לימודית אחרת מניע חשוב שהביא להצטרפותם של הילדים מקרב השכבות העניות. חלוקת המזון הזאת לא יכלה לענות על רעבונם של ילדים מקרב השכבות הבינוניות והנמוכות ועדויות רבות מספרות על ילדים ומורים רעבים המרביצים תורה ולומדים.

בעיה אחרת השתקפה בקרב השכבות האמידות דווקא. אל המסגרות הלימודיות השונות הצטרפו ילדים ובני נוער מבתיים מתבוללים שהיו רחוקים מעולם הערכים היהודי ומן המסורת היהודית שלמדו עד פרוץ המלחמה בתי-ספר פולניים ואצל מורים פולנים. בדרך כלל נמנו הילדים ובני הנוער האלה עם השכבות החברתיות העשירות יותר, אף כי בגטו התערער גם מצבן הכלכלי של משפחותיהם. משבר קשה במיוחד פקד את הילדים הללו עם המעבר לגטו, שכן הם ניתקו לחלוטין מן הסביבה הפולנית שבקרבה גדלו והועברו למציאות שהיתה זרה להם לחלוטין. זאת ועוד, רבים מהם שמעו הערות ביקורתיות על אורח חייהם של היהודים והתארגנותם החברתית, ועתה מצאו את עצמם בתוך מסגרת שכולה יהודית ומבודדת מסביבתם החברתית. מקצת הילדים הגיבו בהתנשאות כלפי הילדים היהודים שעמם נאלצו ללמוד וגילו אי רצון להשתתף במסגרת החינוכית בגטו, דבר שבא לידי ביטוי בירידה בכושר הלימוד ובחוסר מעורבות בקבוצות הלימוד. היחסים החברתיים בין "החדשים" ל"וותיקים" היו מורכבים וביטאו פער תרבותי בקרב היהודים וגישות שונות להגדרת הזהות היהודית.

⁶³ באשר לחינוך בפולין בכלל ראה, Kiryl Sosnowski, *The Tragedy of Children under Nazi Rule*, Poznan 1962, pp. 153-163. בדוח על החינוך היהודי שנכתב כנראה ב-1942, נמסר שהיהודים האמינו שגורל החינוך בפולין יהיה כגורל החינוך בגרמניה ובצ'כיה, ובתי-הספר היהודים יוכלו להוסיף ולפעול, ראה Kermish, *To Live with Honor*, p. 468.

⁶⁴ איו"ש, ARI M-10/74. אני מבקשת להודות לפרופ' נחמה טק על עזרתה בתרגום התעודה מפולנית. תרגום לאנגלית של חלק ניכר מן המסמך ראה Kermish, *To Live with Honor*, pp. 500-515. אני אשתמש בשני התרגומים ואציין זאת. ישראל גוטמן, יהודי וארשה 1939-1943: גיטו, מחתרת, מרד, תל אביב 1977, עמ' 109.

בחודשים הראשונים לייסודו של הגטו השתדלו מחנכים ומוסדות העזרה בגטו ליצור עבור התלמידים האלה מסגרות לימוד מיוחדות.⁶⁵

החינוך שימש נושא למספר ניכר של סקירות ומחקרים בארכיון עונג שבת, וההתייחסות לחינוך מופיעה בהקשרים רבים ושונים ובכללם מדיניות היודנראט, ארגוני העזרה, ועדי הבתים, יזמות של הורים וילדים, בתי היתומים ועוד. תכנית מחקר על בתי-הספר הבינוניים בזמן המלחמה משקפת את החשיבות שייחסו ראשי הארכיון לעניין החינוך והנוער.⁶⁶ בפתח הסקירה שכותרתה "מערכת הלימוד", תוארו בהרחבה הגורמים שהביאו להיווצרותה של מערכת חינוך בגטו, שמקצתה היתה פרי יזמה פרטית ומקצתה נוסדה באמצעות מוסדות ציבוריים והיודנראט, והקשיים שבפניהם ניצבה.⁶⁷ לדעת מחברת הסקירה המאמצים הרבים שהושקעו בתחום החינוך ונחישותם של ההורים והמורים להציע תחליפים למערכת הלימוד על-אף הקשיים הרבים שניצבו בפני היהודים בעיר הכבושה ובעקבות המעבר לגטו ראויים להערכה מיוחדת. על-אף המחסור, האלימות הרבה ואי הוודאות יזמו הורים וילדים והקימו מסגרת לימודית. המורים במסגרות השונות שאפו לשמור על תכנית הלימודים שנקבעה בידי המדינה הפולנית לפני המלחמה מתוך תקווה שעם תום המלחמה יילקחו שנות הלימוד האלה בחשבון ויזכו את הלומדים בתעודה מוכרת.

מן הנאמר לעיל ניתן ללמוד על גישה אופטימית באשר לזמניות הכיבוש ומשך המלחמה, גישה שהיתה חלק מן ההתמודדות עם המציאות הקשה. ואולם בד בבד עם הגישה האופטימית הזאת שבלעדיה לא ניתן להבין את ההתארגנות הלימודית בראשיתה, באה לידי ביטוי פסימיות ניכרת שהלכה וגברה ככל שנמשך הכיבוש והמדיניות האנטי-יהודית נעשתה אכזרית וקיצונית יותר. נראה היה שהמצב הקשה ימשך זמן רב, ואף-על-פי-כן הוסיפו הורים, מחנכים ומוסדות הציבור לתת את דעתם על החינוך ולהעניק השכלה והכשרה לילדים ובני נוער. רבים מן הכותבים על החינוך בגטו מביעים את דאגתם מפני צמיחתו של דור בור ועם הארץ והם מדגישים שללימודים ולהשכלה יש ערך גם אם תכליתם אינה ברורה בשלב הקשה הזה של חיי הגטו. גישה זו עזרה להתגבר על המכשולים הרבים שנערמו בפני הממציים לעצב מסגרת חינוכית ולו גם מצומצמת.

היה חשש שבגלל הצורך בעזרתם של הילדים הרכים ובני הנוער בפרנסת המשפחה או בשמירה על אחים ואחיות קטנים בעת שההורים נעדרו מן הבית תצטמצם אוכלוסיית התלמידים לשכבות האמידות בלבד. היה חשש גם שהמשבר הקשה שפקד את הבית והמשפחה – אבות שנעדרו (נשלחו למחנות עבודה, ברחו מפני הנאצים למזרח פולין, לשטחים שנכבשו בידי ברית-המועצות או נרצחו), אבות שאיבדו את היכולת לתפקד

⁶⁵ Kermish, *To Live with Honor*, p. 471; וכן שם, עמ' 492, 498.

⁶⁶ שם, עמ' 491-493.

⁶⁷ איו"ש, ARI M-10/74, וכן Kermish, *To Live with Honor*, p. 446.

כמפרנסים ולהנהיג את משפחותיהם, אימהות שנאלצו לקבל עליהן תפקידים רבים נוספים בתנאים של מצוקה, יקשה על הילדים ובני הנוער ועל הוריהם לראות בבית-הספר מסגרת רלוונטית.⁶⁸ ואולם על-אף היחס הדו-ערכי של ההורים ובני הנוער כלפי הפעילות הלימודית נמשכו ניסיונותיהם של הורים, ילדים ומוסדות ציבור לארגן לימודים ולהשקיע מאמצים רבים בחינוך ובהוראה. גם הורים מקרב אוכלוסיית הפליטים שברחו או גורשו והגיעו לוורשה דאגו לארגן שיעורים לילדיהם והעסיקו מורים בני עירם.⁶⁹

מחברת הסקירה על "מערכת הלימוד" הדגישה את רצונם האדיר של הילדים ללמוד ונתנה ביטוי להערכה ולתודה שרחשו ילדים למוריהם. דווקא משום שנאלצו לבלות שעות ארוכות בתורים ללחם ומים או בחיפוש אחר עבודה ונחשפו להתעללויותיהם של הנאצים ואף של האוכלוסייה הפולנית, גדלה פגיעותם של הילדים, בעיקר בגילאי בית-הספר היסודי וחטיבת הביניים, והם נזקקו יותר מתמיד למסגרת מגינה ולחסותו של בית-הספר. באמצעות הלימודים השתחררו הילדים ולו לשעה מן המציאות המעיקה והלימודים בצוותא העניקו להם מסגרת מגינה וסיוע נפשי. האווירה הטובה במסגרות הלימודיות ביטאה את כמיהתם של הילדים ללמוד ולרכוש השכלה מכאן ואת הסיפוק שחשו המורים לנוכח הכמיהה הזאת והאפשרות שניתנה להם ללמד על-אף הקשיים הרבים, היעדר מבני לימוד, מחסור בספרים ובעזרי לימודים אחרים והיעדר כל סיוע פדגוגי ודידקטי למורים.

ואולם המסגרת הלימודית לא כללה את כל הילדים. רבים, בעיקר בקרב הפליטים והשכבות הנמוכות, נותרו מחוץ למסגרת הלימודית וקינאו בילדים שלמדו בצורה מסודרת יותר. ילדים מקרב השכבות העניות עשו לפעמים מאמצים אדירים להשיג את הפרוטות שנדרשו כדי להצטרף לקבוצת לימוד, ביניהם היו בני נוער ואפילו ילדים בני שמונה ועשר. הם עבדו בעבודות שונות במשך היום, ובערב – לאחר עבודה מפרכת – הצטרפו לקבוצת לימוד או לקבוצת קריאה. היו ילדים שידם לא השיגה לשלם ובכל זאת אפשרו להם להשתתף – בעיקר במסגרות לימוד של תנועת דרור ועל כך להלן.

בעקבות האיסור על מורים יהודים ללמד במוסדות פולניים היו מורים רבים מובטלים נוסף על אנשים בעלי השכלה אך ללא תעודת הוראה, שיכלו ללמד. לכן ניתן היה להעסיק מורים בתשלום זעום והדבר עודד הורים ומורים כאחד ליזום מסגרות לימודיות קטנות ופרטיות, "קומפלטים", שסייעו לפרנסתם של המורים. המורים לימדו בביתם או במקומות שונים בכל פעם, כגון, במטבחים הציבוריים; בשיעורים האלה השתתפו בעיקר ילדים בגיל בית-הספר היסודי וחטיבת הביניים. יש לזכור שהיתה זו פעולה לא חוקית וצריך היה להישמר מפני מלשינים, ואף-על-פי-כן גדל מספר השיעורים והתרחבה הפעילות הלימודית במסגרות שמנו

⁶⁸ על משבר המשפחה היהודית ראה Ofer, "Between Cohesion and Rupture".
⁶⁹ Kermish, *To Live with Honor*, p. 470.

לעתים שלושה עד שישה תלמידים ולעתים אף כמה עשרות, בדרך כלל מבני השכבות המבוססות יותר.⁷⁰

נמצאו גם נוכלים בקרב מורי הגטו. אנשים שלא היתה להם ההשכלה והידע המספיק ללמד, אך ראו בכך מקור תעסוקה ופרנסה, והציעו שיטות "מהירות ויעילות" ולכן פחות יקרות ללמד את הילדים. הם הבטיחו שילמדו "בשש שעות מה שבבית-הספר לימדו בשישה חודשים" על-פי תכנית הלימודים של המדינה לפני פרוץ המלחמה.⁷¹ קשה היה להישמר מפניהם ורבים נפלו קרבן לנוכלים האלה, בעיקר הורים שהתקשו מאוד לממן את מסגרות הלימודים של ילדיהם והאמינו שבכך הם מקנים לילדים את החינוך הנדרש.

לפיכך נודעה חשיבות מיוחדת ליצירת מערכת שהמוסדות הציבוריים וראשי הגטו יוכלו להיות אחראים לה, והכל כדי להבטיח כאמור שלא יגדל חלילה בגטו דור של בורים שאינם יודעים קרוא וכתוב.⁷² הארגונים היהודיים פעלו לקבל היתר רשמי לפתיחת מוסדות חינוך ולימוד. בימנו של צ'רניאקוב נמצא דיווח על מאמציו בעניין הזה. ואולם רק בספטמבר 1941 הגיע מכתב המתיר לפתוח את בתי-הספר היסודיים,⁷³ על-אף שכבר באפריל 1941 נפתחו בתי-הספר היסודיים ולמדו בהם 3,200 תלמידים, ושנה לאחר מכן למדו ב-16 בתי-ספר 6,500 תלמידים מתוך כ-50,000 ילדים בגיל בית-הספר.⁷⁴ "בשנת הלימודים הרשמית הראשונה והאחרונה בגטו ורשה היו פתוחים 19 בתי-ספר, מהם חלקיים, עם 6,700 תלמידים. בתי-הספר היו מחולקים בין הזרמים החינוכיים הישנים ("תרבות – 4, צי שא – 3, זרמים דתיים – 6, בתי-ספר אחרים – 5 ובית ספר אחד לילדים מומרים").⁷⁵

בראשית 1941 התירו הגרמנים לקיים קורסים מקצועיים ולמדו בהם כמה מאות בני נוער, בעיקר משכבת הביניים המבוססת, שכן הלימודים בקורסים הללו עלו כסף. ואף-על-פי שהגרמנים התירו קורסים מקצועיים בלבד היתה תכנית הלימודים מגוונת יותר ובאה לענות גם על צרכים רוחניים של בני הנוער ולחזק את הזהות היהודית, ובין השאר לימדו בהם היסטוריה יהודית, ספרות יהודית, יידיש ועברית.⁷⁶ בנים רבים העדיפו את הקורסים המקצועיים האלה על המסגרות הלימודיות האחרות, הן משום שההשתתפות בהם שחררה

⁷⁰ שם, שם, עמ' 471, ובו נמסר על קבוצת גרמנים שנכנסו לאחד הבתים בעת שהתקיימו שם לימודים. הגרמנים לקחו מן הבית לבנים וכלי מיטה, אך העירו בלעג על הלימוד המחתרתי ואמרו, אתם יכולים להמשיך, זה מותר.

⁷¹ איו"ש, ARI M10/74, עמ' 4.

⁷² שם, שם, עמ' 6; ראה גם Kermish, *To Live with Honor*, pp. 456-457.

⁷³ צ'רניאקוב, יומן גטו וארשא, עמ' 222, וכן ראה עמ' 8, 17, 18, 22, 34, 86, 146, 150, 151. ראה גם חיים אהרון חיים קפלן, יומן גטו ורשה, תל אביב, ירושלים תשכ"ו, עמ' 332-333, 341, 345. קפלן מציין למשל את הוויכוח על האופי התרבותי של בתי-הספר וכן את חששם של המורים בקומפלטים מפגיעה בעבודתם.

⁷⁴ "כנגד הניוון הרוחני של הנוער", יוגוט שטימע 8 (11), ספטמבר 1941, *עיתונות המחתרת* ג, עמ' 295-296, הערה 8.

⁷⁵ גוטמן, *יהודי וארשה*, עמ' 109.

⁷⁶ שם, עמ' 108; ברג, *יומן ורשה*, עמ' 43-44. וברג טוענת גם ש"בחירת התלמידים נעשתה לדאבוני, על פי פרוטקציה. לכתחילה ניסיתי להלחם בה, אבל משנוכחתי כי סיכויי מתמעטים, החלטתי לבסוף אף אני להעזר בפרוטקציה". היא מדגישה גם שרוב התלמידים הם בנים על-פי העדפת הקהילה, שכן נערו אינן מגורשות למחנות לעבודת כפייה, שם, עמ' 45.

מעבודת כפייה והן משום שנראו תכליתיים יותר. רבים מציינים שעניינן של בנות בלימוד אינטלקטואלי היה רב יותר משל בנים, ובדרך כלל התמידו הבנות יותר במסגרות הלימוד, גם בזמן שחלק ניכר מניהול משק הבית נפל על כתפיהן.⁷⁷

בסתיו 1940, עוד לפני הקמת הגטו נפתחו קורסים של אורט במסגרת העזרה העצמית היהודית. בקורסים האלו הכשירו בנים להיות נפחים, חשמלאים, מכונאים, נגרים ובנות הוכשרו לתפירה, בישול וטיפול בילדים. בשנה הראשונה לקיומם של הקורסים הוכשרו בהם למעלה מ-6,000 צעירים וצעירות. חלק מן הקורסים היו קשורים לסדנאות המלאכה שהוקמו בגטו. חברת טופורול (Toporol) – החברה לעידוד החקלאות – קיימה אף היא קורסים לחקלאות בגטו ובהם ניסו לגדל ירקות בכל פיסת קרקע שהיתה בגטו. במסגרת הזאת השתלבו גם מחנות ההכשרה של תנועות הנוער שכללו ב-1941, השנה השנייה לפעילותם, מאות רבות של בני נוער. הצעירים עבדו בחקלאות אצל איכרים פולנים תמורת מזון ומגורים, ורכשו ידע מקצועי. במסגרת החינוך הגבוה התקיימו קורסים סיעודיים, ואפילו קורסים לרוקחות, כימיה ועוד. היו אף קורסים שנועדו להכשיר צעירים לעיסוק ברפואה ובמקצועות פרה-רפואיים בגטו.⁷⁸ ואולם הפעילות הזאת חורגת מתחום החינוך לילדים ונוער.

כדי לעודד את הלימודים וכדי להפגין את הצלחתן של מסגרות הלימוד השונות קיימו תלמידי בתי-הספר והקורסים מופעים בחגים, ותערוכות שבהן הוצגו גם עבודותיהם של התלמידים. כמו כן יזמו המורים והמחנכים תחרות חיבורים על חיי הגטו כדי לעודד את התלמידים להתבטא וכדי ללמוד כיצד הם רואים את חיי הגטו. במקורות ניתן לקרוא תגובות חיוביות ביותר על התערוכות ומופעי התלמידים, על-אף שנשמעה גם ביקורת על קיומה של פעילות תרבותית תוססת כזאת במציאות האומללה של חיי הגטו, בבחינת "מעשה ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה". התפתח גם ויכוח פוליטי באשר לשפת ההוראה והמופעים. בדרך כלל שלטה השפה הפולנית, אך רבים חשבו שהידיש צריכה להיות השפה השלטת והיו שדאגו לכבודה של העברית.⁷⁹

ניסיון עממי יותר פרי מאמץ משותף של מבוגרים ושל בני נוער, פורמלי וולונטרי בעת ובעונה אחת, נעשה על-ידי ועדי הבתים. ועדי הבתים שימשו גורם בעל חשיבות בארגון הפליטים והאוכלוסייה החלשה בכללה ובהושטת סיוע. במסגרת של אחריות ועזרה הדדית הוסדרה בצורות שונות חלוקת מזון לילדים ומבוגרים חסרי אמצעים. משפחות אמידות יותר אירחו שכנים וילדים לארוחה, משפחות אחרות בישלו והביאו את האוכל לפינות הילדים ואחרות תרמו מצרכים לבתי יתומים שונים. במסגרת זו נעשה גם הניסיון לארגן מסגרות לימוד

⁷⁷ איו"ש, ARI M10\74; Kermish, *To Live with Honor*, p. 471.

⁷⁸ לעניין מחנות הכשרה ראה גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 170-171; Kermish, *To Live with Honor*, pp. 459-460.

⁷⁹ שביב, דצמבר 1940, עיתונות המחתרת א, עמ' 253-255.

ילידים קטנים. בני נוער בוגרים יותר לימדו ילדים קטנים והעסיקו אותם בדרכים שונות.⁸⁰

ראשיתו של המפעל היתה נלהבת, אבל במהלך 1941, ככל שהחמיר המצב הצטמצמה פעילותם של ועדי הבתים. הילדים שהגיעו לפינות הילדים היו מוזנחים ורעבים עד מאוד, מגפת הטיפוס והרעב הפילו חללים רבים יותר ויותר, ואווירה של ציניות וייאוש פשתה בקרב ראשי הוועדים והפעילים וכן בקרב הנוער המתבגר. רבים הסתגרו בסביבה הקרובה, ובאווירה זו של קרוב אדם אצל עצמו קשה היה לשמור על סולידריות ועל אחריות ציבורית. ביטוי לבעיות האלו וביקורת על דרכי הפעילות של בני הנוער בפינות הילדים בבתים נשמעו בקרב אנשי תנועות הנוער. חשוב לציין שגישתם שיקפה את השקפת עולמם הצייונית סוציאליסטית וגם הם התמודדו עם המחסור והמצוקה של משפחותיהם. דרור, עיתון המחותרת של תנועת הנוער, חילק את בני הנוער לשתי קבוצות: נוער הרחוב, שאין לו כל מסגרת "ובו משתקפים כל הקווים השליליים של עולם המבוגרים"; הנוער שלומד במסגרות שונות והוא, "מתרחק ואינו רוצה לרדת אל חיי ההמונים היהודים". לנוער הרחוב, כתב מחבר הרשימה, "ראוי להקנות השכלה, פשוט ללמדם, קרוא וכתוב, יידיש, עברית וחשבון", ואת הנוער הלומד, שנהנה מהשכלה ודעת, יש לחנך לדאוג לזולת ולפעול מתוך אחריות וסולידריות.⁸¹

בקרב תנועות הנוער השתרשה הדעה, שאחת הדרכים להתמודד עם בעיותיו של הנוער היא באמצעות גירוי לחשיבה, לניתוח המצב ומאמץ להגיע למסקנות כיצד ראוי לנהוג בעתות חירום אלה. ואכן חברי תנועות הנוער נרתמו לפעולות החינוך. הם ניסו להגדיל את מספר חבריהן ולהקים שכבות גיל צעירות לבני 12-13 ומעלה. באוגוסט 1940 הקימה תנועת דרור גימנסיה יידיש-עברית, שלמדו בה 72 תלמידים, ו-11 מורים עסקו בהוראה. בסוף 1941 התרחבה המסגרת וכללה 120 תלמידים ו-13 מורים. "בתנאים איומים למדו במוסד 12 מורים – בלא חדרי לימוד קבועים, בלי ספסלים, בלי ספרים ובלי כל מכשירי-עזר. קבוצת תלמידים עם מוריהם היו נעים מדירה לדירה. בחדר צר שכל בני המשפחה היו דחוסים בו, ובקור איום, היו מצטופפים עשרת התלמידים [...] רעבים ורגליהם נפוחות מקור היו המורים יושבים ומרביצים תורה לתלמידים הרעבים והנפוחים כמותם".⁸² מרק פולמן, שיזם את הקמת הגימנסיה והיה בין מנהיגיה, הסביר את עמדתו החינוכית והשקפתו במאמר שפרסם בעיתון תנועתו דרור:

⁸⁰ על ועדי הבתים בוורשה ראה דוד בן שלום, "ועדי הבתים בוורשה במסגרת העזרה העצמית היהודית", עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית, 1996. על הפעילות בוועד הבית שלה ועל פעילות הגימנסיה הלוודז'אית בוורשה, ראה ברג, יומן ורשה, עמ' 26-28; ועל פינות הילדים ראה שם, עמ' 106.
⁸¹ דרור, גיליון 3, יולי-אוגוסט 1940 (לפני הקמת הגטו), עיתונות המחותרת א, עמ' 39.
⁸² פלומניה, גיליון אוקטובר 1941, שם, כרך א, עמ' 141-143, וכן שם, כרך ג, עמ' 296, הערה 8, מצוטט מתוך, צביה לובטקין, בימי כיליון ומרד, תל אביב תשל"ט, עמ' 464.

לא נותר על חלק מן הנוער אשר מטעמים חומריים אינו יכול לבוא בדייקנות ובהתמדה לשיחות ולפגישות. לא נדחה מעל פנינו את הרעבים רק משום שהם מהרהרים על שבירת רעבונם. עלינו לדאוג להקלת מצבם ולאפשר להם ללכת בדרכנו. אנו מצרפים אלינו את כל המוכנים ללכת בדרך ההגשמה. לדעתנו אין לשלול אדם שנעשה ציוני, סוציאליסט, חלוץ, משום שהדחף לכך היה הרעב. אם אדם מסוגל לגלות לעצמו דרך בין רעב לייסורים – עלינו לכבדו ולשתפו בדרכנו.⁸³

חברי השומר הצעיר מהללים קבוצה גדולה של בני נוער בני 14-15 שהצטרפו לתנועה ומבטאים בכך לא רק את השמחה על גידולה של התנועה אלא גם את הפער שקיים לדעתם בין עבודת התנועה לכל פעילות אחרת:

באתם אלינו בתקופה בה משתוללים הרעב והמצוקה ברחוב היהודי; עת השפלות, במדים ושלא במדים, מתהלכות בראש חוצות בריש גלי; עת הנקישות המדודות של מגפי הקלגסים מחרישות את קול מחשבותינו ואת קול המצפון. באתם אלינו כאשר רבבות צעירים יהודים "עושים חיים" בבתי הקפה, במועדונים באולמי הריקודים. באתם אלינו אף על פי שאתם יודעים, כי השמים עודם קודרים ודרכנו ארוכה וקשה. באתם, ובבואכם הוכחתם, שעדיין חיות האמונה והמחשבה בקרב בני הנוער בגטו. על כן היו ברוכים חברים!

לקראת דרככם החדשה אנו מקבלים אתכם בברכה השומרית:
חזקו ואמצו. [ההדגשה במקור]⁸⁴

ואולם ראוי לציין שעל-אף הערכה החיובית לפעולות החינוכיות של חברי תנועות הנוער הן הקיפו רק מיעוט מקרב הנוער בעיר. ואילו הביקורת הגורפת בעיתונות המחותרת על הפעילות ההתנדבותית של הנוער "הלא מאורגן" ראויות לסיוג. נראה שתלונותיהם מקורן בגישות אידאולוגיות פוליטיות. עדויות אחרות כגון דברים שכתבה מרי ברג על קבוצת התאטרון שהשתתפה בה של בני נוער מלודז' שהוקמה כדי לאסוף כספים לפליטים נזקקים מלודז', מלמדים על פעילות חיובית ומוצלחת. על-פי יומנה של ברג הצליח התאטרון בהופעותיו לאסוף למען הפליטים כסף רב יותר משציפו היוזמים מראש. מרי ברג מספרת על פעילויות נוספות שלה ושל חבריה, פעילויות שהיו שונות מתפיסתם האידאולוגית של חברי תנועות הנוער, ולא ניתן לראות בהן פעילות ריקנית וחסרת מחשבה ורגישות למצוקה הסובבת.⁸⁵

סיכום

כאמור גורלם של הילדים היה חלק ממכלול רחב יותר של חיי היהודים בעקבות המדיניות הנאצית מאז עלייתם לשלטון ובתקופת המלחמה. הגטו כיחידה כלכלית, חברתית ופוליטית

⁸³ מרק פולמן (סבר), "בשעה זו", דרור, מאי-יוני 1941, *עיתונות המחותרת* ב, עמ' 387; על מרק פולמן מחבר המאמר ומארגן הגימנסיה לנוער בגטו ורשה ראה שם, כרך ב, עמ' 398-399, הערה 16.

⁸⁴ על הצטרפותם של 200 צופים (בני 14-15) לקן השומר הצעיר, ויצירת גדוד חדש, ראה אל על, גיליון 2, יוני 1941, שם, כרך ב, עמ' 459-460. הציטוט בעמ' 460.

⁸⁵ ברג, *יומן ורשה*, עמ' 28-31.

היה המקום בו התרכזו מאמציהם של יושביו להתקיים בביטחון, ועם התפתחות מדיניות ההשמדה – לשרוד. ההכרה בגודל האסון שניחת על הפרט והציבור תחת שלטון הכיבוש הנאצי התבררה בקצב שונה בכל מקום ומקום ואצל אנשים שונים, ולפיכך הכרונולוגיה של התקופה, על-אף שניתן למצוא בה קווי מיתאר כוללניים, נותרת אישית, מגזרית ומקומית. שתי הבימות המיוחדות שבהן ראוי להתבונן בדיון על ילדים ונוער הם המשפחה והתפוכות שהתחוללו בה והמוסדות השונים שהיו אמונים בתקופה הזאת על סיוע ועזרה לנזקקים, ובייחוד לילדים.

על-אף השינויים הקיצוניים שהתחוללו בחיי היהודים עדיין היו ההבחנות הקשורות למעמד הכלכלי ובמידה לא מבוטלת גם למקומו של הפרט במערכת החברתית החדשה, בעלות משקל והשפיעו על סיכוייו של היחיד לחיות מיד עם הכיבוש ועד חיסולו של הגטו. ילדים שחיו במשפחות שהצליחו לתפקד על-אף האסונות שפקדו אותן הצליחו להתמודד עם המציאות בדרך טובה יותר, אף-על-פי שביטחונם האישי בגטו היה שברירי והישרדותם בזמן הגירושים היתה מקרית. ואולם מספרן של המשפחות שאיבדו את הגבר המפרנס הלך וגדל ועל-אף התפקידים החדשים שנשים קיבלו עליהן במסגרת המשפחה היה מעמדן של המשפחות האלו רופף ביותר. ועל-אף העלייה הקיצונית בתמותה של ילדים בני השכבות הנמוכות הלך וגדל מספרם של ילדים יתומים מאחד ההורים או יתומים מאב ואם כאחד ומספרם של הילדים שחיו בקרב משפחות שחדלו לתפקד לחלוטין כיחידה תומכת.

במרס 1942 כתב יאנוש קורצ'אק:

אני אחראי על חייהם ובריאותם של קומץ יתומים, אשר למזלם אינם יודעים בעצמם כמה טראגי הוא גורלם. יש כאן ילדים שאיבדו אל כל משפחתם – הורים, אחים ואחיות. במקרה אחד האם התאבדה בהתקף של טירוף, במקרה אחר נהרג האב או לא חזר אחרי שגויס לצבא. יש כאלה שהיו קבורים במשך ימים אחדים עם גוויות מתפוררות תחת הריסות. ילד אחד איבד בהתפוצצות את כל משפחתו ועין אחת. יש כאן ילדים מפרנקפורט, מלודז', מעשרות עיירות שרופות.⁸⁶

התיאור הזה מתאים לא רק ליתומים שקורצ'אק היה אחראי להם אלא למאות אלפי הילדים שנזקקו לעזרה. זיכרונות ורישומים מתקופת המלחמה מתארים כיצד איבדו ילדים אלה את בת צחוקם, את היכולת לשחק משחקי ילדים ובגרו ללא ילדות. מחיבורי ילדים ומיומנים שנותרו בארכיוני הגטו ניתן ללמוד עד כמה היו הילדים מודעים לשינויים שחלו בהם עצמם ועל יחסם הביקורתי כלפי מצבם והלכי הרוח שבהם היו נתונים. ראוי להאזין לקולות שנותרו בידנו מפרי כתיבתם של ילדים שנספו ולכן אצטט כמה מהם בהרחבה. ב-1 ביוני 1942 כתבה ילדה בת 14 בשם קאן בגטו ורשה חיבור בשם "מה אנחנו רואים ברחובות":

[...] די לי לצאת לרחוב, כדי לראות מה גדול הרעב והעוני בין יהודים בגטה (!) ברחובות אני רואה הרבה תמונות חרקטריסטיות: בקרן הרחוב עומד שוטר יהודי

⁸⁶ עיונים במורשתו של יאנוש קורצ'אק 4, עמ' 44, תעודה 16.

המכוון את תנועת הרחוב ולא רחק ממנו שוטר אחר מפזר חבורת אנשים. אינני יודעת את סיבת המהומה הזאת אבל כאשר אני מתקרבת אני שומעת, כי איש אחד התעלף מרעב... זאת לא חדשה בשבילי, ראיתי כבר הרבה כמוהן. אני הולכת הלאה, אבל עוד מנוחה, כי אני שומעת שאון גדול ובכי. עכשיו אני כבר יודעת, כי איש עני גנב אצל אשה אחת לחם. היא חפצה לחטוף אותו ולקחת את הלחם, אבל לשוא. הגנב כבר הספיק לאכול את הלחם. הלאה אני רואה איש מת, השוכב ברחוב. הוא בוודאי מת מרעב כמו הרבה אנשים במלחמה הזאת. אני חפצה ללכת לחברתי. אבל פתאום אני רואה כי גרמנים חוטפים יהודים לעבודה ואני מוכרחה לשוב הביתה ולהודיע דבר זה לאבי. בדרך הביתה אני פוגשת עוד הרבה עניים המבקשים לחם. והרבה תגרנים ברחובות. כל התמונות האלה עושות עלי רושם קשה. שאני... על דבר חברתי ושבה עצובה הביתה. במוחי עולה שאלה אחת: מדוע סובלים אנחנו כל כך הרבה?⁸⁷

חיבור אחר הנושא אותה כותרת נכתב אף הוא בידיה של נערה בת 14 בשם פפה ברגמן ובאותו תאריך, ביוני 1942.

יום סגריר וקר מאד. אני יוצאת לרחוב. פני הרחוב עגומים. החנויות קטנות ועניות מאוד, חנויות גדולות אינן נראות כלל. בחלונות מונח ככר לחם שחור. מעט עצים ודגים קטנים... באמצע הרחוב נוסעים ריקשות וטרם אחד מצויינים במגן דוד. מכל צד אני שומעת קולות קוראים ללחם. ילד קטנטן רועד כולו פושט את ידו הרזה ומבקש נדבה. אמו מתה מרעב ואת אביו חטפו הגרמנים לעבודה. והנה אשה עניה, שבגדיה קרועים ובלויים נפוחה מרעב, שוכבת כמתה ברחוב. אינני יכולה להביט עליה ואני מפנה את ראשי ממנה. פתאום מופיעה לפני נערה קטנה שמזמרת בקול עצוב איזה שיר, ופה משפחה שלמה איש ואשתו ושלוש ילדיהם יושבים בפינה, חורי עיניהם כבויים. הם מבקשים פת לחם. מישהו נותן פרוטות אחדות לעניים, אבל זאת היא טיפה בים. ברחוב מלא אנשים. פניהם עצובים ובגדיהם בלויים... נושאים סירים ממטבחים עממיים וילדיהם על ידיהם... עומד שולחן קטן עם מיני סוכריות. הסמרטוטים קוראים... רחובות וגם בחצרות, "הנדל, הנדל!" פתאום רעש ברחוב... חטף פת לחם. אשה רצה אחריו ומרימה קול. השוטר ה... אותו ולקח ממנו את הלחם הגזול. אלה הן התמונות, שאני רואה יום יום ברחוב.⁸⁸

רינגלבלום רושם את דבריו של בנו אורי (בן 10): "הזקנים יוצאו להורג, הבינוניים [ישלחו] למחנות, הצעירים יטבילו לנצרות ויפזרו בין משפחות נוצריות", שגם בהם משתקפת חרדתם של הילדים מפני העתיד להתרחש, אבדן המשפחה, אבדן הזהות וכפייה של מסגרות זרות חדשות.⁸⁹ חרדה מפני השינויים שחלים בחייהם ובאישיותם ביטאו נערים ונערות לנוכח התנהגותם שלפעמים עמדה בניגוד לצו מצפונם וערכיהם. ב-10 במרס 1942, כותבת נערה כבת עשר בגטו לודז':

אני לא מסתדרת עם אחותי, כל הזמן אנחנו רבות, כמה שזה עולה להורים שלנו בבריאות. אחותי נראית רע מאוד [...]. אני מחכה שאבא ילך ואז אני קופצת מהמיטה ואוכלת את הלחם שאמא השאירה לי לכל היום. אלוהים מה קרה לי הלואי וידעתי להתאפק. אלוהי רחם עלי כל היום אני שותה מים וחומץ שנשארו משימורי הסלק וכך

⁸⁷ אי"ש, ARI M10/1065. החיבור נכתב בעברית והכתיב תואם את המקור. במקום שיש סימון של שלוש נקודות ללא סוגריים, הטקסט חסר במקור.

⁸⁸ שם, שם. גם החיבור הזה נכתב בעברית והכתיב תואם את המקור.
⁸⁹ רינגלבלום, *יומן ורשימות*, עמ' 73.

אני מחכה עד שבע בערב [...] היום מחלקים לחם. עמדתי שלוש שעות בתור וקיבלתי שלושה לחמים. כשחזרתי נאלצתי לקחת חתיכת לחם שהבטחתי שאני לא אוכל. של מי הלחם שאני אוכלת? [...] אבא הוציא מהכיסים חתיכות סלק שגנב במטבח והביא הביתה למרות שהיה רעב מאוד.

ולמחרת היא כותבת:

השיניים כואבות לי ואני מאוד רעבה. רגל שמאל שלי קיבלה מכת קור. אכלתי את כל הדבש. אני אגואיסטית, מה תגיד המשפחה? אני לא ראויה לאמא שלי שעובדת כל כך קשה, חוץ מהעבודה הקשה ברסורט היא עוד עובדת אצל אשה שמוכרת לבנים ברחוב [...]. כמה הייתי רוצה להיות אחרת, שונה, אך אין לי רצון חזק. למי יכולתי לספר את זה? מדוע אין אדם יכול להדריך אותי? מדוע איש אינו מלמד אותי? אני מרגישה סלידה כלפי אחותי והיא לגמרי זרה לי. אלוהים תראה לי את הדרך לטוב.⁹⁰

הנערה הזאת מותחת ביקורת גם נגד הציבור בגטו:

הגירוש נמשך, האנשים מדוכאים, האווירה מתוחה, הרעב בלתי נסבל האנשים נופלים [...]. אסון נפל עלינו שממה בבית אין אפילו פרור, ואפילו קצת קפה. אתה יכול ליפול ואף אחד לא ירים אותך. אדם לא נחשב, האנשים גועליים כל אחד מסתכל רק על עצמו. בזמן האחרון התחסנתי ושום דבר לא מרגש אותי, אפילו לא הסבל הגדול ביותר. כך לימדו אותי האנשים.⁹¹

ואף-על-פי-כן קיימת סתירה בין ההתייחסות האישית ובין המסקנה החד משמעית שהאנשים "גועליים" ו"שום דבר אינו מרגש אותי עוד".

בכתובים שהשאירו נערים ונערות אנו לומדים גם על המאמץ האדיר שלא ליפול לייאוש גמור ועל רצון לשמור על תקוות לעתיד שיאפשרו לחיות את חיי היום-יום, ובעיקר תתווה כיוון חיובי יותר לפעילות.

עדיין אין אנשים משיגים את אימת המצב (של רדיפת התענוגות בצד המוות הרב ברעב), "כותבת מרגלית בעיתון השומר הצעיר בוורשה, "בפרט בני הנוער היהודי, הם מרכינים ראש בשעה היסטורית זו ומתייאשים. במקום לעודד את הוריהם, הם שוקעים באדישות. הם ציניים עד אימה. אבד להם רגש הגאווה הלאומית. הם טובעים במדמנה של דלות מוסרית ורוחנית. הם פוחדים להציץ בעיני העתיד, אשר בהכרח יבוא סוף סוף. הם רואים רק את היום הזה. והלא אנו, בני נוער, חייבים לבנות בעצמנו את המחר שלנו."⁹²

הילדים הללו עצמם התבוננו גם בטבע והתגעגעו ליופי שנעלם מעיניהם. הם עדיין יכלו לחוש את האביב והחום והאופטימיות שהוא נושא בחובו ולהבדילו מן החורף האפור והקר. אותה נערה מלודז' כתבה ב-7 במרס 1942, "היום יפה, כאשר השמש זורחת קל יותר על הנשמה, אדם מתגעגע לחיים אחרים. כאשר מסתכלים על הגדר שמפרידה אותנו משאר

⁹⁰ שם, שם.

⁹¹ אני רוצה להודות לד"ר מיכל אונגר על שמסרה לידי דפים מן היומן ותרגומם לעברית.
⁹² אל על, גיליון 2, יוני 1941, עיתונות המחנתת ב, עמ' 475, מתוך מאמר בשם "קידמה".

העולם, הנפש משתוקקת לחופש כמו ציפור בכלוב, העיניים מתמלאות דמעות, כמה אני מקנאה בציפורים".⁹³

האביב של שנת 1941, כותבת נערה בעיתון השומר הצעיר בוורשה, לא אל היהודים באת. אתה יכול רק להתעלל בנו, ללעוג לנו או לפתות אותנו. אבל אין אתה בשבילנו אביב [...] הלא את ביצת הנפש לא יטיב. את הרחובות האפלים והמעורפלים תהפוך למנהרות חמות שטופות שמש. אך את דאגות ההמון לא תעיף בנשיפה, ואת ההטרדה היומיומית שהקדירה את פניו של האדם לא תסלק, וחירות לא תעניק לנו [...] ואף על פי כן אתה כאן, האביב, ואנו הצעירים, חשים בקיומך. בגטו המחניק אנו גומאים את משבך, את ריחך המרענן, המפתה. אנו חשים את דמנו, המתחיל לתסוס, לגאולה ולרתוח. גפינו מתמתחים והשרירים שנגמלו ממאמץ נדרכים.⁹⁴

גם מחנכים ומטפלים, שעבדו עם הנוער והילדים, צריכים היו להתמודד עם תחושות הייאוש וחוסר האונים שפקדו אותם תכופות. במרס 1942 כתב קורצ'אק מכתב להארי קלישר, חניך לשעבר בבית היתומים, שמאז ינואר 1942 החל לעבוד בשירותי ההצלה לילדים המקבצים נדבות ברחובות וארגן עבור 360 הילדים סדנת נגרות. במכתב נדרש קורצ'אק לשינויים שחלו באישיותו של קלישר ולאופן שבו התייחס לבעיות השעה.

קבצן חדל להיות מצחיק, ובן בליעל שוב אינו משעשע. אי שביעות רצון וביקורת שטחית הפכו להיות בעיניך חיפוש לא מכובד של תשובה קלה על השאלה הכללית: מה לעשות – מה עלינו לעשות – אתה ורוז'ניצ'קה, אני ומקורבנו האחרים [...] ממדי עבודתך קטנים ביחס למה שיש לעשות ומה שהיית רוצה לעשות, אך היא גדולה לנוכח כל מה שמונח כשדה-בור ומחכה, כל היבול הזה של מוות וסבל ללא גבול.⁹⁵

בדרך הזאת תפסו רבים מן העוסקים בחינוך ובטיפול בילדים את עבודתם – תרכובת של אמונה תקווה וייאוש, רצון לברוח ולהימלט וחוסר יכולת להתרחק, שכן החינוך היה עבורם גורל ושליחות כאחד. "לא למרוט את עצבי המחנכים במראם של ילדים-שלדים-זקנים. לא למרוט את עצביהם של הרופאים השומרים עדיין על תחושת אחריותם ורואים במו עיניהם את חוסר האונים שלהם עצמם ושל השלטונות המקומיים. לא למרוט את עצביהם של רבים וטובים מתוך קבוצה גדולה של עובדים סוציאליים", מבקש קורצ'אק ב-5 במרס 1942.⁹⁶

וב-1942 כותב רינגלבלום:

אני משוכנע עד עומק נשמתי שגם כיום, בעת שקומץ יהודי וארשה הנותרים כבר יודע טרבלינקה מהי, ימצאו עדיין מאות ואולי אלפים שיאימינו אחר ככלות הכל, בידיעות על מחנות מדומים של ילדים. הרי רק לפני ימים אחדים נפוצה השמועה על 2,000 ילדים שחזרו מטרבלינקה. אני סבור שעוד שנים לאחר המלחמה, כאשר כל

⁹³ שם, שם.

⁹⁴ שם (מעלון גדוד "משמרת"), עמ' 470.

⁹⁵ עיונים במורשתו של קורצ'אק 4, עמ' 48, והערות בעמ' 75-76.

⁹⁶ שם, עמ' 44.

סודות מחנות השמדה ייחשפו, עדיין תחלומנה אמהות אומללות שהילדים שנעקרו מזרועותיהן נמצאים אי שם במעמקי רוסיה. שעוד תתארגנה משלחות חקר לחיפוש אלפי מחנות היהודים שהושמדו. בתקופה הרחוקה כל כך מרומנטיקה עוד תתקדם אגדה חדשה על מיליוני היהודים שנטבחו, אגדה זהה לאגדת עשרת השבטים.⁹⁷

כל כך קשה היה לקבל את סבלם, מותם ורציחתם של הילדים.

מקור: השואה הסטוריה וזיכרון, ספר יובל לישראל גוטמן, יד ושם, ירושלים, 2002, עמ'

58-92

⁹⁷ רינגלבלום, יומן ורשימות, עמ' 444.